

ZLATOMIR JOVANOVIĆ

ŽIVOT ROMA PREPUN JE SUZA

*Pesme o stradanju romskog naroda
tokom Drugog svetskog rata*

**UDRUŽENJE ROMSKIH
KNJIŽEVNIKA
BEOGRAD**

Beograd, 2024.

Zlatomir Jovanović
Život Roma prepun je suza
Pesme o stradanju romskog naroda tokom Drugog svetskog rata

IZDAVAČ
Udruženje romskih književnika – Beograd

ZA IZDAVAČA
Zlatomir Jovanović

UREDNIKA
Vera Kurtić

LEKTURA I KOREKTURA
Vera Kurtić

DIZAJN KORICA
Jelena Kundrat

PRELOM TEKSTA
Nevenka Antić

Na fotografiji na koricama:
Boško Vasić Pargar

ŠTAMPA
SZGR „Antić Jovan“, Beograd

TIRAŽ: 300

ISBN -978-86-6044-084-8

U SARADNJI SA:
RomaniPhen - Berlin

Beograd, 2024

Ein Projekt der Bildungsagenda NS-Unrecht

Gefördert durch:

aufgrund eines Beschlusses
des Deutschen Bundestages

Izdanje ove knjige je podržano od strane Fondacije „Sećanje, odgovornost i budućnost” (EVZ) i Ministarstva finansija Savezne Republike Nemačke (BMF), kao deo Agende za obrazovanje o nepravdi tokom perioda nacionalsocijalizma.

Ova publikacija ne predstavlja mišljenje Fondacije „Sećanje, odgovornost i budućnost” i Ministarstva finansija Savezne Republike Nemačke.

Autor je odgovoran za sadržaj.

Pesme bola i sećanja

Malo je naroda bez pisane istorije a sa takvim kulturnim nasleđem kao što su to Romi. Kroz odškrinuta vrata muzičke baštine romskog naroda, i to samo iz jednog perioda, pred nas izlazi bujica plodonosnih autora, vrhunskih izvođača, živopisnih priča i simboličnih značenja. Iako nemaju svoje istorijske knjige, Romi su sa sobom iz Indije poneli priče koje su nosili tokom svog puta kroz svet i vekove, stalno pridodajući nove o onome što im se na tom putu dešavalo. Živeći dalje čak i od margine, nepismeni, proganjani i siromašni, svoju bogatu riznicu nisu mogli da sačuvaju, pa su te priče zaboravljane i nepovratno izgubljene. Kakvo bismo tek bogastvo dobili da su Romi mogli da beleže sve što su tokom svoje istorije pripovedali!

Ipak, imamo mogućnost da otkrijemo nešto iz nedavne prošlosti, što 20. vek za nas i jeste. Istorijski arhivi, zapisi državnih i opštinskih administracija, rad istoričara, hroničara i naučnika onoga vremena i savremenog doba, daju nam priliku da zavirimo u živote naših sunarodnika i sunarodnica. Možemo pronaći puno toga što još nije istraženo i zabeleženo, i o čemu se još uvek ne zna. Upravo je to bila i namera ove knjige, otkrivanje onog što je još uvek dostupno i njegovo čuvanje u sećanju.

Knjiga se bavi pesmama nastalim u mračnom periodu istorije romskog naroda u kome je stradalo mnogo muškaraca, žena i dece, za čiji broj još uvek tačno ne znamo. Zajedno sa detaljnijim opisom istorijskih okolnosti u kome su nastale, one predstavljaju svedočanstvo užasa koje ne smemo da zaboravimo. Ova knjiga nije istorijska, niti je

fokusirana samo na kulturu. Ova knjiga je važna jer, i po samim rečima autora, o stradanju romskog naroda govori o tome kako su to stradanje osetili sami Romi.

Pesme ili njihovi delovi su prikazani u trećem poglavlju knjige i u njima vidimo psihološke procese i osećanja nepravde, očajja i traume koji su prolazili ljudi u okolnostima izazvanim tuđom mržnjom, svirepošću i pohlepom. Jednostavnost pesama kroz distih, strofu od samo dva stiha, jasno pokazuju njihov izvorni oblik, autentičnost, odnosno potvrđuju da su nastale od naroda i u dužem vremenskom periodu. Pored pronalaženja pesama čije su teme rat i stradanje, Zlatomir Jovanović ide i dalje, tragajući za tim kako su te pesme nastajale. Istražujući sve dublje, koliko je to danas moguće pronaći, autor nailazi na pesme koje su uticale na stihove pesama o kojima govorimo. Pokazuje se da je svaka poznata pesma imala još po nekoliko starijih pesama koje su joj bile uzor. Nažalost, nije moguće otkriti onu prapesmu, niti je moguće da je prapesma bila samo jedna. Sve one su nastajale u različitim trenucima i sa različitim povodima, ali iz univerzalne potrebe da opišu položaj romskog naroda u svetu. Ili još bolje, romske individue, jer pre svega opisuju ljudska, lična iskustva, bez epskih momenata koje poznajemo u kulturama drugih naroda.

Veliki značaj Jovanović pridaje slici o Romima u Beogradu između dva svetska rata. Iako govori o siromaštvu i bedi, autor želi da naglasi i da beogradski Romi nisu pripadali samo najsiromašnijem sloju društva, već da je među njima bilo uglednih umetnika, zanatlija i intelektualaca, što opisuje u prvom poglavlju ove knjige. Rođen u Obrenovcu, beogradskoj opštini, gde je proveo i čitav svoj život, autor knjige iz sećanja priziva figure o

kojima se pričalo i koje je, zahvaljujući svom ocu Tomislavu Jovanoviću, takođe jednom od prvih aktivista, i sam sretao u svom detinjstvu i ranoj mladosti. To su bili rodonačelnici romskog pokreta koji su nastavljali kontinuitet prvih organizovanja Roma sa kraja 19. i početka 20. veka. Svi su oni, između ostalog, imali isti cilj kao i sam autor danas – da pokažu dostojanstvo i snagu romskog naroda. Zbog toga je velika šteta pisati samo o Beogradu, ali zbog ograničenog vremena i obima knjige, priča o Romima uz drugih krajeva nekadašnje Jugoslavije ostaje za neku drugu priliku ili za neke druge autore i autorke.

Kao književnik, Jovanović koristi istorijske podatke da bi protagoniste pesama stavio u kontekst i čitaocu stvorio sliku o tome kako je u tim mučnim trenucima njihov život mogao da izgleda. Malo je autora, i pre svega, malo je istoričara koji su se dovoljno i na pravi način bavili životom i stradanjem Roma tokom perioda fašizma i nacizma. Veliku važnost autor pridaje radu dr Milovana Pisarija, istoričara čiji je fokus izučavanje Holokausta i genocida nad Romima, kao i dr Milana Koljanina, istoričara koji se bavi temama Drugog svetskog rata i Holokausta. Njihova posvećenost za autora predstavlja izvor relevantnih činjenica za upotpunjavanje građe u periodu okupacije.

Romske pesme o stradanju ne predstavljaju samo istorijsko nasleđe, već i zalag za budućnost kao svedočanstvo o genocidu koji niko ne može i ne sme da negira, uprkos tendencioznim zanemarivanjima, relativiziranjima i istorijskom revizionizmu, ali i čestim namernim brisanjem sećanja. Danas, kada se suočavamo sa jačanjem desnice na tlu čitave Evrope, a njen trenutni uspon je najsnažnije od kraja Drugog svetskog rata, ova knjiga nema samo značaj okrenut ka Srbiji gde je i nastala, već i drugim državama,

naročito ka Nemačkoj odakle je pokrenuta inicijativa da se ona napiše.

Knjiga je nastala kao saradnja između dveju organizacija – RomaniPhen iz Berlina i Udruženja romskih književnika iz Beograda, u periodu 2023. i 2024. godine. U okviru istog projekta je i Dejan Jovanović, muzičar, kompozitor i istraživač balkanske i svetske muzike Roma krenuo u obradu pesama: *Phabol lampa*, *E laute bashalen thaj roven*, kao i *Lila si ma*. U saradnji sa Konstantinom Blagojevićem, takođe kompozitorom, uradio je nove aranžmane kojima je pesme prilagodio izvođenju simfonijskih orkestara, horova i operskih solista i solistkinja. Na taj način ove pesme više ne pripadaju samo jednom žanru, i uprkos jednostavnosti forme, pokazuju svoju slojevitost u umetničkom smislu, dok se istovremeno štite od zaborava.

Značaj koji obrada i dalje prenošenje pesama, kao i ova knjiga, imaju za negovanje kulture sećanja je velik. U današnje vreme je malo prilika kada se pesme o stradanju pevaju i kada se mogu čuti. Ipak, ponekad možemo da vidimo da su te prilike potpuno pogrešne jer su to veselja i svadbe. Iako važne za zajednicu, tekstovi ovih pesama govore o boli i patnji i na taj način im se ne odaje zaslužen poštovanje. Ne može se osporiti i da romsku zajednicu treba informisati i učiti o negovanju sopstvenog kulturnog i istorijskog nasleđa. Činjenica da smo potomci onih koji su preživeli nam ostavlja dug i prema našim precima i prema onima koji su ubijeni, da to nasleđe sačuvamo na pravi način, učinimo ga dostupnim, razgovaramo o njemu i istražujemo dalje.

Vera Kurtić

Bre Rromalen, bre phralalen,
amen te arakamen!¹

I

ŽIVOT BEOGRADSKIH ROMA OD 1919. DO 1941.

Beograd je nakon oslobođenja od Turaka postao administrativni, privredni, finansijski, univerzitetski i kulturni centar Balkana. U to vreme, centar grada nije još uvek bio oformljen i činila ga je mešavina prizemnih starogradskih kuća i novih, modernih zgrada.² Razvoju grada je veliku štetu naneo Prvi svetski rat. Grad je 1914. imao oko 90 000 stanovnika a nakon rata je ostalo samo oko 48 000. Ipak, već 1921. godine stanovništvo ponovo narasta na više od 110 000. Beograd biva proglašen za prestonicu novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvanu Kraljevina Jugoslavija, države koja je ukupno brojala oko dvanaest miliona stanovnika. Tada počinju i da se dešavaju značajne migracije

---

1 Stih iz romske narodne pesme „Phabo lampa“ (Gori lampa):
„Hej ljudi, hej braćo,
dođite da se okupimo!“ prev.

2 Draga Vuksanović-Anić, “Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919-1941)” Beograd: Institut društvenih nauka, 1968), 469-73.

ruralnog stanovništva u urbane centre, a najveći broj ljudi odlazi prema Beogradu. Oni su, pre svega, bili iz siromašnih slojeva i iz nerazvijenih delova zemlje, a tadašnja, kao i savremena istraživanja, pokazuju da je oko 80% ukupnog stanovništva glavnog grada živelo u siromaštvu. Pored Srba, u Beograd su najviše pristizali Romi, koji su dolazili iz svih krajeva Srbije i Makedonije, a pored njih su pristizali i Makedonci, Albanci i Cincari.

Fotografija br. 1: Prvo-Srpsko Cigansko društvo. Beograd, Jugoslavija, 1929. U polju ispod fotografije stoji natpis: „Uspomena od 22. maja 1929. Proslava 1. srpske Zadruga“.

Romi su i pre Velikog rata bili nastanjeni u Beogradu. Postoje zapisi koji potvrđuju da su u 19. veku već bili dobro organizovana etnička grupa. Godine 1890. je u Beogradu osnovana „Prva Ciganska zadruga“, koja je okupljala Rome zanatlije iz cele Srbije, a u Beogradu je

ova zadruga prodavala njihove rukotvorine. U Kraljevini Jugoslaviji je među Romima bilo mnogo umetnika, slikara, muzičara, juvelira. Početkom 20. veka je osnovano još nekoliko udruženja, kao što je humanitarno i prosvetiteljsko udruženje „Prvo Srpsko-Cigansko društvo za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti“, osnovano 1927. godine.

Iste godine je u Registar Ministarstva unutrašnjih dela upisano „Udruženje beogradskih Cigana svečara Tetkice Bibije“. Cilj rada ovog udruženja je bio negovanje tradicije proslave romske slave Tetkice Bibije a udruženje je radilo sve do početka Drugog svetskog rata³. Osnivači su između sebe prikupili novac za kupovinu parcele u današnjoj ulici Gospodara Vučića. U taj prostor je prenet i Spomenik Romima stradalim tokom balkanskih ratova i tokom Prvog svetskog rata, koji su Romi podigli u čast i slavu svojih sunarodnika. Na spomeniku su urezana 54 imena „slavno palih boraca“ i napisano je da ga je podigla srpska ciganska omladina. Reč omladina je uklesana sa znacima navoda. Možda je razlog tome da je tu bilo Roma različitih starosti a da su sebe smatrali mladima duhom. Na ploči postavljenoj sa zadnje strane spomenika nalaze se imena 12 osoba koje su navedene kao dobrotvori i još 24 imena članova uprave „Kluba beogradskih srpskih Cigana“.

---

³ Posle rata je cela imovina Udruženja u Gospodara Vučića nacionalizovana, da bi 1981. godine bila vraćena na upotrebu novom udruženju – Društvu za prosvetu, nauku, kulturu i socijalna pitanja „Rom“ iz Beograda. Romi ovu imovinu nikada nisu dobili nazad u vlasništvo već samo na korišćenje.

Fotografija br. 2: Spomenik stradalim Romima u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu (Dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, foto Pavle Marjanović)

Fotografija br. 3: Opelo palim vojnicima, 1936 (foto Aleksandar Petrović, kopija iz Muzeja romske kulture, Beograd)

Kult Tetkice Bibije i memorijalni prostor Roma u Beogradu

Slava „Bibija“ koju obeležavaju pravoslavni Romi je posvećen nekanonizovanoj svetici Tetkici Bibiji. Najpoznatija i najstarija zabeležena legenda o Tetkici Bibiji je da je ona poslata od Boga da sa dva jagnjeta putuje po zemlji i ulazi u kuće ljudima, da ih nagrađuje ili kažnjava prema tome kako je prime i ugoste. Bibija je zaštitnica dece i bolesnih. Romi veruju da ih je Bibija spasila od bolesti, negde se spominje da je ta bolest bila kuga a negde da je bila kolera. Zbog toga slave dan kada ih je posetila i spominju njeno ime. Romi veruju da praktikovanjem gostoprimstva i lepog ophođenja prema nepoznatim ljudima, po Bibijinom zahtevu, izbegavaju tešku bolest i pomor i da tako štite svoju zajednicu.

Slava se čestita rečima: „Ande e Bibijako sastipe!“⁴ Romi pevaju pesmu u čast Bibije, prilikom nazdravljanja i deljenja slavskog kolača se peva:

„E Bibija amari, voj si but lači,
amen vazdas lako đes voj si baxtali,
voj arakal thaj kamel, amare čhavrorren,
anel savorenge baxt thaj sastipe!“⁵

U Beogradu je proslava Tetkice Bibije prvi put održana 1888. godine, a slavu je doneo izvesni Žika Đorđević, poreklom iz sela Kustak u okolini Mladenovca,

---

4 U Bibijino zdravlje, prev.

5 „Naša Bibija je veoma dobra,
srećna je jer slavimo njen dan,
ona štiti i voli našu decu,
donosi sreću i zdravlje svima!“ prev.

koji se iste godine sa braćom doselio u Beograd. Prvobitno mesto na kome se proslava obeležavala je bilo na livadi pored Čuburskog potoka, koji je nekad tekao prostorom gde se danas pruža ulica Južni bulevar. Prema nekim izvorima⁶, Romi su prvo okupljali oko stabla kruške⁷. Popredanju se to prvo stablo kruške vremenom osušilo, drugo, novozasađeno stablo je neko tajno isekao a treće se nije ni primilo, pa je 1922. godine zasađen bagrem. Pored drveta je stajao i drveni krst na kome je bila zakucana tabla od pleha sa natpisom: „Ovaj zapis podiže ciganska omladina svojoj koleričnoj slavi koja se slavi svake godine“. Tu se nalazio i Spomenik podignut romskim palim ratnicima u Balkanskim i Prvom svetskom ratu.

---

6 Ljubica V. Dimitrijević, Nenad L. Lajbenšpergre – “Mesto kulta Tetkice Bibije i memorijalni prostor Roma u ulici Gospodara Vučića u Beogradu”, izdavač Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd, Beograd 2023. godine, strana 119.

7 Romi se okupljaju oko svog mesta – obično drveta ili krsta, donose slavski kolač i hranu, a u nekim krajevima i darove za Bibiju (češalj, ogledalo i dečiju odeću), koje kače na sveto drvo, up <http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/tetkica-bibija>, Nacionalni registar nematerijalnog kulturnog nasleđa, nkns.rs (25. 8. 2021).

Fotografija br. 4: Krst posvećen Tetkici Bibiji i mesto sa ikonom Svete Petke, fotografija sa proslave 1929. godine (IAB-2156 – Lični fond Mihaila S. Petrovića – K8-6-16).

Fotografija br. 5: Proslava Tetkice Bibije 1924 (IAB-2156 – Lični fond Mihaila S. Petrovića – K8-6-40)

Kada je Čubura počela da se širi i oko livade niču kuće, Romi su oterani sa tog prostora. Verovatno su ih oterale gradske vlasti ili sami vlasnik zemljišta – preduzeće „Neimar“, Nije tačno poznato da li su se preselili 1925. ili početkom 1926. godine. Prešli su preko Čuburskog potoka i na ledini sa druge strane, na Pašinom brdu, kupili zemljište na kom su (sve do danas) proslavljali praznik Tetkice Bibije. Tu su preneli krst i spomenik palim borcima. Prva proslava na novoj lokaciji je održana 1926. godine. Plac za novu lokaciju su najverovatnije kupili od onog istog preduzeća „Neimar“⁸ zbog koga su otišli sa stare lokacije, i nalazi se u ulici Gospodski put, kućni broj je bio 59 (kasnije preimenovan u Gospodara Vučića 49).

Na novoj lokaciji je ubrzo, 1927. godine, podignuta i kapelica. Nju je podigao Dušan Simić Čukur, harmonikaš, a u štampi se navodi da je za njenu izgradnju dao 8.000 dinara. Kapelica je bila mali zidani objekat od cigle, visine između metar i metar i po, a unutar kapelice je bilo kandilo, ikona Svete Petke i dve ikone same Bibije. Na vrhu krova se nalazio metalni krst, a iznad metalnih vrata je bila ploča sa uklesanim tekstom: „U slavu svojoj tetkici ovu kapelicu podiže Dušan Simić 1927.“ Kapelica je srušena radi izgradnje nove kapele. Od nje je danas ostao samo metalni krst i deo cigli koje su držale taj krst na kapelici.

---

8 Postoji sačuvana karta na kojoj se vidi da je taj prostor, sa širom okolinom, bio u vlasništvu preduzeća „Neimar“, kao i dokumenta koja svedoče da je okolne parcele novim sopstvenicima prodalo isto preduzeće. IAB-OGB-TD, kutija 481, omot VII, OGB tehnička direkcija 1939–1940 – Izveštaj o sporu sa Neimarom; IAB-OGB-TD, planovi IX-24-1928 i XX-28-1934

Fotografaija br. 6: Izgled kapelice 1936 (foto Aleksandar Petrović, kopija iz Muzeja romske kulture, Beograd)

Fotografaija br. 7: Romkinja ljubi ikonu Tetkice Bibije prilikom obeležavanja njenog praznika 1936 (foto Aleksandar Petrović, kopija iz Muzeja romske kulture, Beograd)

Poznati Romi i Romkinje iz međuratnog perioda u Beogradu

Sofka Nikolić

Sofija-Sofka Nikolić, rođena Vasiljević, je rođena 1907. godine u Tabanovičima kod Šapca. Bila je pevačica narodne muzike i po mnogima najveća zvezda ovog žanra u prvoj polovini XX veka.

Fotografije br. 8: levo i gore,
nepoznati autori.

U biografiji Sofke Nikolić je zabeleženo da je njena majka Persa i sama bila pevačica. Preudala se za muzičara Rajka Sremčevića i ostavila četvero dece da o njima brine najstarija Sofka.⁹ Da bi prehranila sebe i porodicu, Sofka je počela da peva. Nastupala je na mačvanskim vašarima, postala je poznata najpre u

---

9 Pored Sofke, poznat je i njen brat Jovo Sremčević, violinista.

Mačvi i Pocerini, a onda i u celoj Srbiji. Govorila je da je njena karijera počela 1918. godine u Zvorniku, a da se ono ranije, pevanje na vašarima, ne računa. Siromašna devojčica je postajala zvezda. Mnogi su govorili da će biti slavna i bogata.

U Zvorniku je sklopila svoj drugi brak sa mladim i poznatim primašem Pajom Nikolićem koji je imao svoj orkestar od dvadeset i četiri člana. Sa njim odlazi u Mostar. U Mostaru je punila bašte i restorane, spominje se da je tamo pevala Šantićevu „Eminu“ pred samim pesnikom, i da je Šantić bio oduševljen. Nakon četiri godina provedenih u Mostaru, odlazi u Sarajevo a zatim u Beograd. U Beogradu je pevala u Skadarliji, a gosti su joj bili Branislav Nušić, Tin Ujević, Rade Drainac i druga poznata imena tadašnjeg vremena sa kojima se i družila u kafanama.

Fotografija br. 9: Sofka Nikolić sa mužem Pajom, preuzeto sa sajta “Muzej Sofke Nikolić”¹⁰

---

10 Muzej Sofke Nikolić <https://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/>

Fotografija br. 10: fotografija koja je objavljena u novinskom članku iz 1930-tih, preuzeto sa sajta „Muzej Sofke Nikolić“.

Smatrali su je kraljicom sevdaha i romansi. Govorili su da je njen glas mekan kao somot, na vrhuncu karijere je imala koncerte u mnogim evropskim metropolama. U Berlinu je snimila svoju prvu ploču sa pesmama „Kolika je Jahorina planina“ i „Kad bi znala, dilber Stano“. Ploča je bila veoma slušana, a 1925. godine je dobila prvu „Zlatnu potkovicu“, u to vreme prestižno priznanje. Drugu ploču je snimala u Parizu. Poznavala se i svetski poznatom pevačicom i igračicom Žozefinom Beker.

Sofkin život je obeležila teška tragedija. Pred Drugi svetski rat, 1939. godine, njena kćerka Marica, koju je zvala Mariola, umire od tuberkuloze u 17. godini života. Nešto ranije je umro i Sofkin muž Paja Nikolić. Sofka je prodala kuću u Beogradu i preselila se u Bjeljini da bi bila bliže Mariolinom grobu. Više nije pevala, umesto kraljice pesme su je prozvali kraljicom tuge. Njena slava i novac su se polako topili, a Sofka je pala u zaborav. Umrla je 1982. godine.

Fotografija br. 11: Novinski članak preuzet sa sajta: <https://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/>

Divna Kostić

Čuvena romska pevačica Divna Kostić je rođena u Vršcu 1919. godine, a odrasla je u porodici Borislava Bore Kostića, šahovskog velemajstora, i njegove sestre Olge. Njena majka, romska pevačica Marija Kerčova, je tek rođenu Divnu ostavila na pragu kuće Kostićevih. Dete je usvojila Olga Kostić i Divna ju je celog života smatrala svojom majkom. Govorilo se da je Divna vanbračna kćerka Bore Kostića i Marije Kerčove, iako to Bora Kostić nikada nije priznao. Divna ga je zvala ujakom.

Na muzičkoj sceni se Divna pojavljuje sa 17 godina. Od 1936. do 1938. je učila balet u školi Jelene Dmitrijevne Poljakove, a jednu sezonu je bila članica beogradskog Narodnog pozorišta. Godine 1939. počinje da peva u kafani „Ruski car“, sa čuvenim orkestrom Romalen kojeg je predvodio Boško Vasić Pargar.

Divna je rat dočekala u Beogradu, gde je i zarobljena i odvedena u Banjički logor. Sa još nekoliko žena je uspela da se sakrije u buretu prljavog veša i tako spase iz logora i stigne u Vršac. Do kraja rata je bila pritajena u Vršcu a zatim se vratila u Beograd.

U posleratnom Beogradu je Divna učila ruske romanse od Olge Jančevske, zvezde Skadarlije iz pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Godine 1969. je za Televiziju Beograd snimila nekoliko pesama, što je samo deo iz njenog velikog repertoara koji nikada nije zabeležen. Govorilo se da su u Skadarliji, gde je najduže pevala, dolazili da je slušaju poznati gosti, među njima i Toma Zdravković, ali i Josip Broz Tito. Takođe je na njene nastupe u Skadarliji dolazio i Bora Kostić.

Umrla je 1969. u Beogradu, u 50. godini života.

Fotografija br. 12. Divna Kostić, privatna arhiva prof.dr Dragoljuba Ackovića.

Fotografija br. 13. Arhivski snima RTS - Beograd 1969.godine.

Svetozar Simić

Svetozar Simić je rođen 1913. godine u selu Kopljare kod Arandelovca. Nakon gimnazije je iz Arandelovca otišao za Beograd gde je paralelno studirao ekonomski i pravni fakultet, a za vreme studija je radio kao novinar u listu „Vreme“.

Fotografija br. 14: Univerzitetski indeks Svetozara Simić 1935. godine

Do početka rata je bio veoma aktivan u udruženjima Roma, jedan je od osnivača Prosvetnog kluba jugoslovenske ciganske omladine¹¹, angažovan na opismenjavanju i školovanju romske dece, zdravstvenoj

11 Više o Svetozaru Simiću: prof.dr D.Acković „Svetozar Simić prvi romolog romskog porekla u Srbiji“, izdavač „Kuća romske kulture“, Beograd 2020.

zaštiti i ekonomskom osnaživanju. Od sopstvene ušteđevine je 1935. godine pokrenuo list „Romano lil – Ciganske novine“, koji su štampane na romskom i srpskom jeziku. Kroz ove novine se borio protiv predrasuda i stereotipa prema romskom narodu, zalagao se za kulturnu, ekonomsku, političku i svaku drugu emancipaciju Roma. Za prvih godinu dana, „Romano Lil“ je izašao u 3 broja sa tiražom od 1.000 primeraka, što je za to vreme značilo da se novina čitala i van Kraljevine Jugoslavije. Četvrti broj je imao tiraž od 5.000 primeraka ali je nakon toga ugašen.

Fotografija br. 15: Naslovna strana prvog broja „Romano lil“ – romskih novina, koji je objavljen u martu 1935. godine.

Fotografija br. 16: Prva strana „Srpsko – romsko – nemačkog rečnika sa gramatikom“ koji je napisao Svetozar Simić u logoru Osnabriku.

Simić je napisao brojne prozne tekstove i jedan autobiografski roman koji je bio odbijen od izdavača¹².

Pred početak Drugog svetskog rata je mobilisan kao rezervni potpotručnik, a nakon okupacije je zarobljen u Beogradu. Tada je živio u Jatagan-mali, II red, broj 24. U zarobljeničkom oficirskom logoru u Osnabriku (nem. Osnabrück), u Nemačkoj, proveo je skoro dve godine. Ovo je bio blaži logor¹³ i Simić je 1942. uspeo da napiše „Cigansko – srpsko – nemački rečnik sa gramatikom“, koji nikada nije odštampan kao posebna publikacija. Iz logora izlazi u leto 1943. godine, na osnovu uverenja da

12 Roman pod naslovom „Autobiografija“, koji je Simić ponudio jednoj štampariji i koji je vraćen, sačuvan je u privatnoj arhivi prof. dr Dragoljuba Ackovića.

13 Shodno Ženevskoj konvenciji iz 1929. godine, zarobljeni oficiri su bili oslobođeni fizičkog rada u logoru i van njega.

boluje od tuberkuloze¹⁴. U jesen iste godine se priključuje partizanskom pokretu, u čijim jedinicama ostaje do oslobođenja.

Nakon rata je učestvovao u organizovanju nove vlasti u Aranđelovcu i Mladenovcu. U Beograd se vraća 1949. godine i nastavlja Pravni fakultet, a od 1950. radi kao sekretar „Radio centra Srbije“ iz koga je nastala današnja Radio Televizija Srbije.

Privatnu advokatsku kancelariju otvara 1950. i advokaturom se bavi do smrti. Prema pričama, Romima nije naplaćivao svoje advokatske usluge. U poslednjim godinama svog života je napisao još nekoliko obimnijih tekstova, među kojima je pažnje vredan tekst pod natpisom „Nešto o Ciganima“.

Umro je u Beogradu, 1979. godine.

Anta Grujić

Zna se i da je jedan od uticajnijih muzičara u periodu između 1918. i 1941. godine bio Anta Grujić, violinista koji je svirao na kraljevom dvoru. O njemu nema mnogo podataka osim da je 1929. godine u Parizu snimio ploču sa harmonikašem Dušanom Simićem. Na ploči se nalazila poznata melodija „Žikino kolo“.

Poznato je i da je oktobra 1924. godine osnovana Beogradska radio stanica, na kojoj su emitovane omiljene arije, romanse i koncertne pesme, kao i narodna muzika

---

¹⁴ Lekarski nalaz da je oboleo od tuberkuloze je Simićeva familija je platila solidnom količinom novca, kao što je to bio slučaj i sa drugim Romima kojima je pošlo za rukom da se na taj ili sličan način spasu sigurne smrti.

koju je uživo izvodio „Ciganski orkestar“. Ovaj orkestar je najpre vodio Jovan Stojanović, a zatim i Anta Grujić.

Fotografija br. 17: Omot ploče iz 1929. koju su snimili Dušan Simić i Ante Grujić

Nastanak i nestanak naselja Jatagan-mala

Jatagan-mala je bilo naselje koje je nastalo nakon Prvog svetskog rata, na opštinskom zemljištu oko Mokrolušskog potoka. Usled čestog izlivanja tog potoka su se stvarale bare pune prljavštine i đubreta pogodne za staništa komaraca, a gradska sirotinja je baš na tim strmim padinama iznad doline postepeno gradila naselje.¹⁵ Iznad naselja se nalazila nekadašnja „Opšta državna“, a današnja Gradska bolnica, a paralelno sa naseljem je nicao i Medicinski fakultet.¹⁶ Postoji nekoliko verzija zašto je naselje dobilo ime baš po turskom maču „jatagan“. Jedno tumačenje je da su stanovnici „na jatagan“ prisvajali zemlju od opštine, drugo je da su koristili jatagan kao oruđe prilikom gradnje kuća, a treće je da je prilikom kopanja temelja na jednom mestu pronađen stari jatagan. Reč „mala“, odnosno „mahala“ dolazi iz turskog jezika i znači naselje, a u srpskim gradovima iz devetnaestog veka je označavala naselje ljudi iste etničke ili verske pripadnosti.¹⁷ U međuratnom periodu je ta reč počela da se vezuje za naselje u kome su živeli ljudi nižeg društvenog i ekonomskog statusa, a naziv Jatagan-mala je

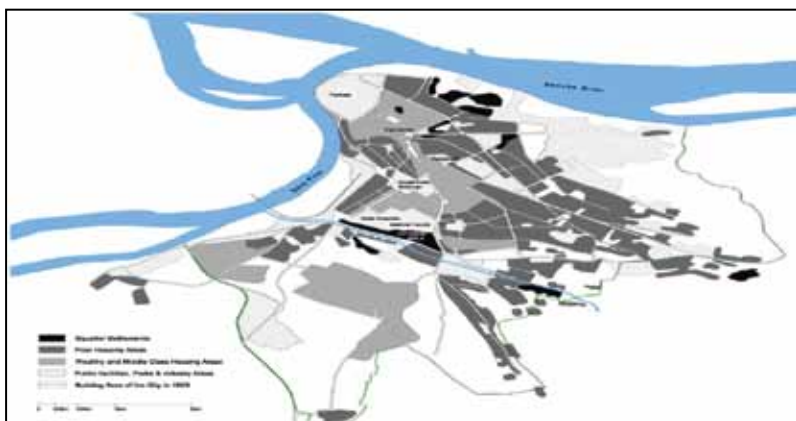
---

15 *Politika*, „Kroz Jatagan malu“ 16. jul. 1925, str. br.5.

16 Mnogo je članaka u dnevnim i nedeljnim novinama“ međuratnog perioda, a nekih i novijeg datuma, o fenomenu koji se zove *Jatagan-mala*. Rezultate prvog istraživanja ovog naselja objavio je Bogoljub Konstantinović u „Jatagan-mala: slika stambenih prilika u Beogradu i prilog za rešavanje ovog problema“ [Jatagan- mala: Opis stambenih uslova u Beogradu i doprinos rešavanju ovog problema] (Beograd: Ministarstvo narodnog zdravlja, 1925). Celokupan opis istorije, razvoja i rušenja Jatagan-male dat je i u Zlata Vuksanović-Macura, „Jatagan-mala—nastanak, razvoj i nestanak jednog od najpoznatijih beogradskih sirotinjskih naselja“, *Godišnjak grada Beograda LVII* (2010): 151-73.

17 Bukvalni prevod iz turskog jezika bi bio „kvart mačeva“.

bila sinonim za nelegalna i nehigijenska naselja u međuratnom Beogradu i Jugoslaviji.

Fotografija br. 18: Karta iz 1929. godine koja pokazuje siromašne oblasti Beograda i Jatagan-malu. Izvor: Zlata Vuksanović Macura „Život na ivici“, 52-53.

Usled nerešene stambene politike tadašnje države i loših stambenih uslova za siromašne, u velikom delu Beograda su se tokom dve međuratne decenije gradili mali stambeni objekti, od kojih je bilo mnogo nelegalnih. Publicista Svetolik Stefanović je napisao da je od 1920. do 1927. godine nedostatak stambenog prostora u gradu doveo do toga da je sirotinja svojim sredstvima stvorila posebna naselja u Hadžipopovcu, Bulbulderu, Pašinom Brdu, Novom Smederevskom Đermu, Pištolj-mali i Jatagan-mali¹⁸, što su bila samo neka od četrdesetak takvih naselja u Beogradu u to vreme.¹⁹ U svim ovim naseljima je bilo mnogo Roma.

---

18 Svetolik Stefanović, “Problem stanova u Beogradu, BON 16 (1929): 23.

19 Zlata Vuksanović-Macura, „Život na ivici“, 2012.g, 47-58.

Fotografija br. 19: Jatagan-mala 1924. Iznad: Prvi stanovnici Jatagan-male bili su siromašni Beograđani i ljudi koji su se doselili iz seoskih sredina. Ispod: „Najlepša kuća u Jatagan-mali” bio je komentar novinara. Izvor: Konstantinović, Jatagan-mala; Politika, 29. 9.1925.

Dnevnik „Vreme“ 1924. objavljuje slikovit opis brze izgradnje naselja: „Ove kućice od drveta i dasaka ili ćerpiča, pa čak i obične zemunice od busena, zaista nisu bile udobne, ali su ovim beskućnicima mnogo značile zato što nisu imali izbora da omoguće drugi ili bolji smeštaj“. Za samo godinu dana, u Jatagan-mali je već bilo podignuto oko 150 kuća, i to bez regulacionog plana i bez ikakvog nadzora i pomoći, čak i mimo odluka vlasti. Stanovnici Jatagan-male su sami podelili zemljište na parcele i ulice.

Fotografija br. 20: Centralna ulica sa brojnim prodavnicama u naselju Jatagan-mala, ranih 1930-ih godina. U pozadini je deo kompleksa državne bolnice. Izvor: Muzej grada Beograda (Ur-9341).

Na početku izgradnje, Jatagan-mala se 1920. godine prostirala na 3,40 hektara, sa oko 580 stanovnika u oko 150 kuća. Roma je tada bilo oko 280, a živeli su u 70-tak kuća. 1924. godine se naselje širi na 6,48 hektara sa 1.877 stanovnika, 490 objekata, 16 prodavnica i 13 javnih česmi²⁰. Od 1.877 stanovnika je oko 850 bilo romskog porekla.

Već 1931. godine se Jatagan-mala proširila na 18,13 hektara i brojala je 1.437 domaćinstva sa oko 5.600 stanovnika²¹. Kuće su imale uvedenu struju a u naselju je bilo otvoreno 15 javnih česmi i 85 prodavnica i zanatskih radnji.

Sirotinju koja je gradila svoje domove u Jatagan-mali su činili i činovnici i radnici srpske nacionalnosti. Tokom 1924. godine, državni i privatni činovnici, kao i radnici iz državnih preduzeća polako odlaze iz Jatagan-male. Njihova primanja su se povećavala i počinju da se useljavaju u državne stanove ili da zidaju kuće od tvrdog materijala u beogradskim kvartovima: Bulbulder, Čubura, Dorćol i Sava-mala. Zbog iseljavanja iz Jatagan-male ili radi dopune porodičnih prihoda, svoje kuće ili delove kuća, sobe u stanovima i šupe u dvorištima počinju da izdaju većoj sirotinji od njih samih, pre svega nekvalifikovanim radnicima i Romima.

---

20 Podaci iz: Bogoljub Konstatinović, „Jatagan-mala slika stambenih prilika u Beogradu i prilog za rešavanju ovog problema“ (Beograd: Ministarstvo narodnog zdravlja, 1925)

21 Podaci Komiteta za izmeštanje Jatagan-male i prokopa, Tehničke sekcije Beogradske opštine, 1931.

Fotografija br. 21: Jatagan-mala 1930. Iznad: jedna od stambenih ulica sa čvrstim kućama, javnom rasvetom, i delimično izvedenim trotoarima. Ispod: „Najveći napredak u Jatagan-mali je ostvaren u pogledu kvaliteta kuća.“ Izvor: Muzej grada Beograda, Ur-9325, Ur-9346.

Romi u Jatagan-mali govorili su romski i staro-vlaški jezik. Iako je među njima bilo mnogo sirotinje, bilo je i onih koji su se bavili kovačkim, kazandžijskim, koritarskim, kašikarskim, zidarskim i tesarskim zanatima, ili su bili majstori za popravljanje posuda, šporete na drva i kišobrana. I oni su kasnije postepeno napuštali Jatagan-malu i naseljavali su se na Pašinom brdu, i to u ulicama: Ozrenska, Kruševačka, Tetovska, Strumička i Varvarinska, gde su za sebe gradili kuće od tvrdog materijala. Pored zanatlija, u Jatagan-mali je bilo i trgovaca pernatim životinjama, jajima i sirevima, a robu su uglavnom nabavljali na Senjaku, sa druge strane Mokroluškog potoka, i prodavali je na pijacama: Kalenić, Palililula, Bajloni i na Zelenom vencu. Do tih mesta su dolazili preko mosta koji se nalazio blizu kafane Mostar, gde su Romi uglavnom bili česti gosti i tu ugovarali poslove sa seljacima i nakupcima. Romi su u tom periodu počeli da se bave prevozom robe i građevinskog materijala sa konjskim kolima i dva para konja. Pored kuća su se nalazile i štale za konje, kao i obori za životinje koje su prodavali beograđanima, posebno za praznike. Među Romima je bilo i mnogo čistača cipela i nosača kofera na Železničkoj stanici.

Romi iz Jatagan-male su sklapali bračne zajednice međusobno, ili sa drugom grupom Roma sa Čubure ili Marinkove bare.

Fotografija br. 22: Na romskim svadbama oko 1930. su prisustvovali i Romi i neromi. Izvor: Muzej grada Beograda (Ur-9325).

Čuvena muzička porodica Vasiljević je u naselju Jatagan-mala otvorila privatnu muzičku školu i učila mlade romske talente da sviraju violinu, harmoniku, klavir, kontrabas i violu. U Jatagan-mali su formirani i orkestri koji su svirali u Skadarliji i u ostalim poznatim beogradskim kafanama, poput kafane „Trandafilović“ pored Kalenić pijace, „Zora“ u Makedonskoj ulici, kao i u „Dva Sokola“ koja se nalazila na uglu Kosovske, Nušićeve i Dečanske ulice.

Fotografija br. 23: Kafana „Dva Sokola“, na uglu Kosovske, Nušićeve i Dečanske ulice.

Vlasti nisu blagonalono gledali na postojanje Jatagan-male. Generalnim planom regulacije Beograda iz 1924. godine je na tom zemljištu bilo predviđeno proširenje postojećeg gradskog jezgra, izgradnja bolničkog kompleksa Medicinskog fakulteta, kao i izgradnja Veterinarskog fakulteta i zelene trake uz Mokroluški potok. Već 1931. dolazi do prvog značajnog rušenja kuća u Jatagan-mali radi izgradnje bulevara na obodu naselja, kao i velikog kanalizacionog kolektora. Po tadašnjoj evidenciji Opštinskog komiteta, nadležnog za rešavanje pitanja ovog nelegalnog naselja, uklonjeno je oko šezdeset kuća. Prvobitna namera Komiteta bila je da se vlasnicima srušenih kuća izgrade nove kuće na nekom drugom opštinskom zemljištu²², ali se to nikada nije dogodilo.

---

22 Popović, "Opštinski stanovi u Beogradu," 1388.

Fotografija br. 24: Prostor na kome su srušene kuće radi izgradnje bulevara i kanalizacionog kolektora duž Jatagan-male. U pozadini su kuće koje nisu omele ovaj projekat. Izvor: Istorijski arhiv Beograda (IAB, a-5-173)

Fotografija br. 25: Žena sa decom i kućnim stvarima nakon što im je u Jatagan-mali srušena kuća .Ako su stanovnici sami srušili svoje kuće, opština im je dozvolila da uzmu građevinski materijal. Izvor: Istorijski arhiv Beograda (IAB, a-5-174).

Stanovnici naselja su od početka bili aktivni u pregovorima da im se prizna da ostanu na tom zemljištu ili da im se izgrade novi stanovi. Zlata Vuksanović Macura, u tekstu o naselju Jatagan-mala,²³ navodi da su stanovnici imali definisan pristup traženju rešenja za izmeštanje naselja, koji su izneli u svoje dve peticije. Uz svest da je potrebno urediti čitav Beograd, za rešavanje problema su predložili partnerstvo Opštine grada Beograda i stanovnika naselja u obezbeđivanju troškova preseljenja i nadoknade za srušenu imovinu, kao i da se čitavo naselje preseli na jedno mesto radi zajedničkog ispomaganja. Stanovnici naselja su imali i predloge konkretnih lokacija na periferiji na kojima bi naselje moglo da se preseli. Ipak, tokom vremena su izgubili entuzijazam i preostalo im je još samo da dopisima apeluju da dobiju novac pre nego što će im srušiti domove. Zabeleženo je i da su neki stanovnici pretili državnim službenicima koji su dolazili da popisuju i procenjuju imovinu.

Država je sa Opštinom Beograda pregovarala o ustupanju zemljišta za proširenje Medicinskog i izgradnju Veterinarskog fakulteta. Pregovori su završeni dogovorom da Opština sruši deo Jatagan-male, preda očišćeno zemljište državi, a zauzvrat dobije zemljište u drugom delu Beograda u vlasništvu države²⁴. Godine 1934. je isplanirano da će za raseljavanje Jatagan-male biti potrebno da se izdvoji ukupno 18 miliona dinara. Međutim, Opština Beograda je tokom 1938. obezbedila

---

23 Zlata Vuksanović Macura, „Jatagan-mala, nastanak, razvoj i nestanak jednog od najpoznatijih beogradskih sirotinjskih naselja“, Godišnjak grada Beograda, Knj. LVII, 2010.

24 Opštinske novine, „Zapisnik I redovne sednice Gradskog veća održane 3. februara 1939“, 18.februar, 1939, str.66.

samo 350.000 dinara, kada je porušeno 165 kuća u delu naselja oko kafane „Mostar“, radi izgradnje dveju škola. Vlasnicima kuća je isplaćeno po 2.000 dinara. Krajem 1939. i početkom 1940. je, prema sporazumu između države i Opštine, za oko 450 porušenih kuća izdvojeno ukupno 500.000 dinara. U zavisnosti od veličine i kvaliteta kuća, porodice su dobile od 1.500 do 5.000 dinara²⁵. Poređenja radi, tada je, da u drugom beogradskom okrugu izgradi jedan stan od 34 kvadratnih metara, Opštinu koštalo oko 26.000 dinara²⁶. To je značilo da je naknada za porušenu kuću u Jatagan-mali bila trinaest puta manja od novca potrebnog za izgradnju novog stana, ne uključujući cenu zemljišta. Vlasnici kuća u Jatagan-mali nisu nikada dobili nove kuće. Nakon rušenja 1940. godine, Jatagan-mala bila je svedena na samo oko 170 kuća.

Nakon rušenja Jatagan-male, njeni stanovnici su selili na druge lokacije, najviše Roma je otišlo u Marinkovu baru gde su već živele mnoge romske porodice²⁷. Pred sam početak Drugog svetskog rata, u Jatagan-mali je ostalo oko 1.000 stanovnika, od čega je više od 750 bilo Roma. Broj zanatskih radnji, prodavnica i javnih česmi se smanjio. Oni koji su ostali tamo da žive su kasnije odvođeni u logor „Topovske šupe“, koji se nalazio nedaleko od ovog naselja, a odatle na stratište u

---

25 Odluka predsednika Gradske opštine od 8. avgusta 1939 (IAB, OGB, k. 481)

26 Politika, “Beogradska opština započela je radove na podizanju 118 malih radničkih stanova”, 7. novembar, 1937g. str. 10.

27 Zlata Vuksanović-Macura and Vladimir Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007), 19.

Jajince, ili u logor „Staro sajmište“, o čemu će nadalje u ovoj knjizi biti više reči.²⁸

---

²⁸ Ostaci Jatagan-male su uklonjeni '60-tig godina 20. veka, a time je i sećanje na ovo naselje nestalo kod generacija koje su došle posle, Ipak, hroničari se slažu da je njena vitalnost uništena pred Drugi svetski rat.

Sa si Rroma mučime, mučime, mudardine
E laute korkore, ačaven thaj roven²⁹

II

POČETAK RATA I ŽIVOT ROMA U NASELJIMA I LOGORIMA U BEOGRADU

Napad nacističke Nemačke na Beograd i Kraljevinu Jugoslaviju se dogodio 6. aprila 1941. godine. Posle događaja od 27. marta kada su stanovnici Beograda izašli na masovni protest protiv potpisanog pakta sa Nemačkom dva dana ranije, osećalo se da je rat na pomolu. Niko nije sumnjao da će Hitler kazniti Srbiju, samo je bilo pitanje kada će Nemačka i njeni saveznici da taj napad i izvrše.

Tog 6. aprila 1941. godine, na dan Uskrsa, Beograd su branili piloti Šestog lovačkog puka avijacije Kraljevine Jugoslavije, a njihova 102. lovačka eskadrila je u odbranu beogradskog neba krenula iz kafane „Zora“. Cela eskadrila je pre toga bila u Mostaru, gde su čuvali granicu jer su Italijani stalno ulazili u jugoslovenski vazdušni prostor. Pilotima je hitno naređeno da dođu u Beograd i čekalo se na poziv da ponovo dignu avione.

---

29 Svi Romi su bili zverski mučeni i pobijeni
Viole su ostale usamljane i plaču
Stih iz pesme „E laute bashalen thaj roven“

U Beogradu im je dozvoljeno da posete porodice ali da se ujutru vrate u jedinicu. Takođe je od njih traženo da budu pored telefona u slučaju uzbune. Piloti su se dogovorili da se uveče okupe u kafani „Zora“, svesni da se verovatno poslednji put okupljaju u punom sastavu. To veče je pilotima njihove omiljene pesme pevala Divna Kostić, koja je odbijala da uzme novac kada su hteli da joj se oduže.

U kafani se orilo: „Oj, Hitleru, milu li ti nanu, ostavićeš kosti na Balkanu...“ i „Kad bi ove ruže male...“ Divna je plakala jer je znala šta će se dogoditi. Priča govori da je za izvesnost bombardovanja Beograda Divna čula od pilota Miloša Žunića, i da je ona javila Romima šta će se dogoditi. Jedan muzičar, koji je svirao u Jatagan-mali u „Plavoj kafanu“, to isto veče je sastavio tekst pesme koju je u toj kafani pevao, i koja se proširila po romskim naseljima.³⁰

DIVES E PATRADJAKO

Kana avela jekh dives
dives Patradjako
e avionurja but urjon
von but urjona
Bare bombe mučena.
A-a-a-a romalen!
A-a-a-a Phralalen!
Joj phejalen!
Joj čhavalen!
Bare bombe mučena,

---

30 Melodija ove pesme kasnije je preuzeta za pesmu „Jekh kalo pampuri“, koja se koristila u filmu „Dom za vešanje“, reditelja Emira Kusturice.

bute thema mudarena.
A-a-a-a romalen!
A-a-a-a phralalen!
therne rakle merena,
terne rakle pe ulice,
von savore merena
lole arene ande vast von incarena.
Romalen,
phenjalen thaj phralalen
sa ačhile mudarde
sa ačile mule!

VASKRŠNJI DAN

Kad dođe jedan dan
Vaskršnji dan
avioni će visoko leteti
visoko leteti
iz njih će velike bombe padata.
Jao ljudi!
Jao braćo!
Joj sestre!
Joj deco!
Velike će bombe bacati
mnogo će ljudi pobiti.
Jao ljudi!
Jao braćo!
Mnogo će mladih pobiti,
mnogo mladih na ulici,
svi će oni umreti
crveno jaje će u ruci držati.
Ljudi,

braćo i sestre,
sve će nas pobiti
sve će nas pobiti!

Telefon je zazvonio u jedan sat posle ponoći.³¹

*****

Ubrzo nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije, nemačke vlasti su naložile da se 18. maja 1941. godine izvrši popis stanovništva u Srbiji. Ispostavilo se da je, u tom trenutku, u glavnom gradu živelo 253.729 stanovnika. Pošto popis nije obuhvatao Zemun, okolna sela, zarobljenike, nemačku vojsku i bolesnike po bolnicama, i kako su na snazi i dalje bile vanredne okolnosti, verovalo se da će se na kraju pokazati da Beograd ima oko 300.000 stanovnika.³² Koliko je među njima bilo Roma, teško je utvrditi, ali zna se da su uglavnom živeli u delovima grada poznatim kao Jatagan-mala, Pištolj-mala, Marinkova bara, Pašino brdo, Čubura i Zvezdara. Vremena opisana u prvom poglavlju ove knjige za romski narod nisu bila laka, ali je period koji je kasnije usledio doneo prave užase i odneo mnogo života. Bombardovanje Beograda. a zatim i kapitulacija i nemačka okupacija, uvođenje rasnih zakona i masovna istrebljenja obeležili su dolazeće vreme kojeg su se mnogi Romi bojali.

---

31 Izbor: Petar Rosić, članak: „iz kafane „Zora“ u boj: Kako su jugoslovenski piloti dočekali Drugi svetski rat“, objavljeno na <https://balkanist.rs/iz-kafane-zora-u-boj-jugoslovenski-piloti/>

32 Novine „Novo vreme“, objavljeno 25. maja 1941, str. 5.

Već u aprilu 1941. godine, nemačke vlasti su formirale posebnu „radnu grupu” za Jevreje u okviru Specijalne policije, koja će tokom maja prerasti u Policiju za Jevreje, a od 7. juna iste godine postati Specijalna policija za Jevreje i Cigane.³³ Njihov zadatak je bio nadzor nad jevrejskim i romskim stanovništvom, kako bi obezbedili poštovanje posebnih pravila koja su važila za Jevreje i Rome. Takođe, tu se vršila registracija Jevreja i Roma, kao i njihove imovine. U tome su saradivali sa novoformiranim Jevrejskim odsekom (referatom) u beogradskom Gestapou, kao i sa II specijalnim odsekom Odeljenja za državnu zaštitu, pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Vlade Srbije.³⁴

Prve antiromske mera su uvedene 22. maja 1941. godine, uvođenjem rasne kategorizacije po kojoj je trebalo utvrditi rasnu pripadnost stanovništva, a od 30. maja 1941. godine su sve odredbe koje su važile za Jevreje počele da važe i za Rome. Najpre je svim odsecima opštine 10. juna 1941. naređeno da se utvrdi da li u Opštini i Upravi grada Beograda ima zaposlenih Roma, da se o tome obaveste nadležni organi u roku od dvadeset četiri sata a da se zaposleni Romi momentalno otpuste. Tog istog dana su sva odeljenja proverila rasnu pripadnost svojih zaposlenih i odmah uputila odgovor nadležnima.

Tokom narednih dana je izvršena konačna obavezna registracija celokupnog jevrejskog i romskog stanovništva. Onima koji se ne odazovu na registraciju je bila zaprećena smrtna kazna, tako da je većina bila registrovana. Do 13. jula se u Beogradu prijavilo 9.435 Jevreja i 3.050 „Cigana“. Tako se do 26. juna, registra-

---

33 Branislav Božović, „Upravnici...“, str. 121.

34 Rena Rädle i Milovan Pisarri (ur.), n. d. str. 86-88.

cijom pokazalo da je od registrovanih 3.044 Roma njih 2.080 bilo starije od 14 godina, a 964 mlađe. Ukupno je 1.081 bilo muškog pola, od kojih 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikanata, 71 zanatlija, 407 raznih drugih zanimanja i 16 bez zanimanja.³⁵

Nakon naredbe od 30. maja, Romi su, kao i Jevreji, ostali bez ličnih legitimacija. Uprava grada Beograda je, 3. juna 1941. godine, naredila da svi stanovnici Beograda koji su „arijevskog porekla“, stariji od 16 godina i oba pola, moraju da izvade novu ličnu kartu³⁶. Već je bilo poznato da su iz tog „arijevskog porekla“ bili isključeni Jevreji i Romi, ali je 27. jula 1941. godine, u pravilniku o izdavanju ličnih karata, jasno naznačeno da se „Jevrejima i Ciganima ne smeju izdavati lične karte“³⁷.

Po odredbi Uprave grada Beograda i nemačkih vlasti, Romima je zabranjeno slobodno kretanje po užem gradskom području bez dodatnih dokumenata.³⁸ Odredba se odnosila ne samo na kretanje u udaljenije kvartove grada, nego i na one u kojima su Romi živeli, kao na primer na Čuburi ili Pašinom brdu,³⁹ Romima su bila oduzeta sva prava i morali su da budu obeleženi žutom trakom. Bili su, praktično, getoizirani u svojim kvartovima, budući da

---

35 Dokument objavljen u Dragoljub Acković, „Romi u Beogradu“, str. 253

36 IAB, OGB, k. 2, br. 406, Uprava grada Beograda, Administrativno odeljenje, 3. juna 1941. godine, Izvor: Milovan Pisari, „Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta“, Beograd, 2014.

37 IAB, OGB, k. 2, Pravilnik o izdavanju ličnih karata, Izvor: ibid.

38 IAB, OGB, k. 211, br. 5631, Spisak stanovnika opštine grada Beograda iz predgrađa, kojima su izdate potvrde i propusnice za slobodno kretanje, 2. juna 1941. godine, Izvor: ibid.

39 Na Pašinom brdu je najviše Roma živelo u ulicama Kruševačka, Ozrenska, Varvarinska, Strumička, Tetovska i Grčića Milenka.

nisu mogli da dobiju ni obične lične karte, niti dodatne dokumente o slobodi kretanja koje su dobijali radnici zaposleni u radionicama za potrebe nemačke vojske. To je značilo da su muzikanti, kočijaši i obični radnici morali da ostanu u svojim domovima i da se snalaze kako znaju i umeju da bi li preživeli.

Situacija koja je nastala posle naredbe od 30. maja 1941. godine je naterala Rome da pokušaju da nađu neko rešenje. Iako kao zajednica nisu mogli da se kvalifikuju kao organizovana i autonomna zajednica, određene grupe Roma su se ipak istakle u pokušaju da na neki način ne budu obuhvaćene ovim merama i da se izbrišu iz registra „Cigana“. Lokalne vlasti u Beogradu su izveštavale:

Posle izvršenog popisa veći broj rumunskih Cigana tražio je da se izbriše iz registra na osnovu potvrde koje su dobili od ovdašnjeg Rumunskog konzulata, a u kojima se tvrdi da su oni rumunske narodnosti i da ih kao takve treba brisati. Ovo pitanje rešeno je tako što su od prijavljenih zatraženi dokazi koje treba da im izda nadležna opština o narodnosti i poretku⁴⁰.

Takođe, grupa od dvadeset šest Roma „starosedelaca“ je već 5. juna 1941. godine, uputila jedno pismo komesaru za grad Beograd, Dragiju Jovanoviću:

Gospodinu Upravniku Grada Beograda

Trećega ovog meseca u listu Novo Vreme objavljena je naredba o Jevrejima i Ciganima. Po toj naredbi Cigani su izjednačeni skoro u svemu sa Jevrejima. Ovo izjednačavanje nas Cigana sa Jevrejima očigledno je neosnovano, a naročito u pogledu nas beogradskih i uopšte gradskih Cigana u Srbiji. Familije onih Cigana

---

40 Dokument objavljen u Dragoljub Acković, „Romi u Beogradu“, str. 253.

po gradovima Srbije naseljene su tu često puta po više i od sto godina, tako da smo mi skoro uvek smatrani ne kao došljaci već kao starosedeoci. Skoro 90% naših po gradovima naseljenih familija od davnina je srpsko-pravoslavne vere i skoro uvek smo kao građani imali ista prava i iste dužnosti kao i ostali građani, a naše nacionalno osećanje, kod Cigana domorodaca, bilo je isključivo srpsko. Notorno je, da smo baš mi Cigani, prema svojoj zemlji bili uvek najlojalniji građani. Služili smo vojsku, plaćali poreze i udovoljavali i svima ostalim obavezama prema državi kao i svi Srbi. Poštenim i mirnim radom najveći broj nas, gradskih Cigana stvorili su sebi skromno domaćinstvo i osnovali porodični život. Veliki broj nas Cigana obučeno je u raznim zanatima, po unutrašnjosti naročito, a najveći broj nas je isključivo muzikanata. Tim svojim zanatima mi smo časno i pošteno zarađivali hleb sebi i svojim porodicama.

Sa svega izloženog i stoga što u rasno - biološkom pogledu ni u jednoj zemlji - sem sada u Hrvatskoj - Cigani nisu izdvajani od arijevaca, mi Vas, gospodine Upravniče, u ime Cigana Srba - posebno u ime Cigana - Srba beogradskih domorodaca, najučtivije molimo za dejstvo:

1) da se naredba od 3. juna o.g., kojom se izjednačujemo sa Jevrejima, izmeni;

2) da se Ciganima muzikantima dozvoli rad po običnim kafanama, kako bi mogli pošteno, svojim zanatom, zaraditi hleb sebi i svojim porodicama s tim da ćemo se najstrožije pridržavati naredbi koje nam zabranjuju rad na radiju, u pozorištima, barovima i bioskopima.

Najzad napominjemo: da u Beogradu ima veliki broj Cigana došljaka, koji se bave prošnjom, krađama i sličnim radnjama. Ti Cigani sa nama, domorocima, ni u verskom ni u nacionalnom niti u ma kom drugom pogledu nemaju nikakve veze te molimo, da se oni iz Beograda proteraju kako zbog njih ne bismo trpeli i mi ispravni građani.

Do sada je bilo uvek da su vlasti iz naših redova određivale starešinu beogradskih Cigana. Ovo je bilo opšte korisno pa molimo g. Upravnika da i sada odredi jednoga starešinu, koji će vlastima pružati sva obaveštenja i pomagati ih u upravi Ciganima u Beogradu a slobodni smo da sa svoje strane u tom cilju predložimo svoga

najuglednijeg čoveka, g. Zdravka Milosavljevića, muzičara
ovd. ul. Banjalučka 4.

U nadi da će gospodin Upravnik uvažiti ovu našu
molbu, ostajemo s osobitim poštovanjem:

5-VI-1941. god.

U Beogradu

(Slede potpisi 26 ljudi)⁴¹

Uticao ovog pisma je teško utvrditi, s obzirom da su okupatorske vlasti jedine mogle da donesu neku relevantnu odluku. Odluku o sudbini Roma je, ipak, 11. jula 1941. godine doneo šef Upravnog štaba Harald Turner (nem. Harald Turner), odnosno, odluka je stigla iz Berlina⁴². Po njoj će Romi Čergari biti odvojeni od starosedelaca i samo će se na njih odnositi antiromske mere, što se kasnije ispostavilo kao netačno jer je Turner u svojoj naredbi podvukao da mere „za sada“ ne treba primenjivati na stalno nastanjenim „Ciganima“. Ipak, nakon ove naredbe su mnogi Romi dobili mogućnost da budu izbrisani sa spiskova „Cigana“. To je značilo da mogu povratiti sva građanska prava od pre 30. maja 1941. godine, i da zahvaljujući tome skinu žutu traku, da se slobodno kreću po gradu, posećuju javna mesta, voze se tramvajima i, naročito važno, da se vrate svojim poslovima. Na taj način su mnogi od onih koji su se bavili muzikom, mogli da nastave da sviraju po kafanama i drugim javnim lokalima, kočijaši su ponovo mogli da prevoze ljude i robu, itd.

---

41 Dokument je objavljen u Dragoljub Acković, „Romi u Beogradu“, str. 252-254. Pismo ima i svoju verziju na nemačkom: IAB, OGB, k. 590 „An Herrn Polizeipräsident der Stadt Belgrad“.

42 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Georg Kiessel, „Zapisnik o saslušanju od 18. oktobra 1946“, str. 3 i „Zapisnik o saslušanju od 25. oktobra 1941“, str. 3. Izvor: ibid.

Romi koji su bili zaposleni u gradskim strukturama su, takođe, tražili da budu vraćeni na posao, što je nekima i bilo odobreno. U nekim slučajevima, pisali su molbu direktno Ministarstvu unutrašnjih poslova:

Rešenjem Gradskog Poglavarstva u Beogradu VII Br. 24974/41, od 5. VI 1941. god. otpušten sam kao „Ciganin“ iz Službe D.T.C. gde sam bio uposlen kao šofer od 1928. god. sve do dana ovog naređenja. Rešenje o mojem otpustu usledilo je na osnovu naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji o deklarisanju Jevreja i Cigana.

Naređenjem Vojnog zapovednika u Srbiji D.N. br. 2051.2142/41 od 11. jula 1941. god. ja sam izbrisan iz spiska Cigana prema kojima se primenjuje gore navedena naredba Vojnog zapovednika o čemu imam i potvrdu Uprave grada Beograda. Na osnovu izloženog, a kako imam razrešenje molim da se vratim na svoju službu gde sam proveo 13 godina kao pošten radnik šofer Direkcije Tramvaja i osvetljenja⁴³.

---

43 IAB, OGB, k. 2, bez broja, molba Božidara Stojanovića Ministarstvu unutrašnjih poslova, 18. septembra 1941. godine. Izvor: ibid.

2. 1. Prva hapšenja Roma i privođenje u logor Banjica

Kao odgovor na ustanak naroda pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije, okupator je već početkom jula 1941. uveo mere zastrašiva stanovništva, prvenstveno streljanje komunista i Jevreja. Za svrhu interniranja komunista i španskih boraca kao rezervoara političkih talaca je, početkom jula 1941. godine, uspostavljen sabirni i egzekucijski logor na Banjici. Logor je imao dve sekcije u kojoj je jedna bila u nadležnosti srpske policije, a druga u nadležnosti Gestapoa tako da su iz njihovih zatvora u logor svakodnevno dovođene manje ili veće grupe zatvorenika, kao i onih koji su direktno hapšeni po ulicama ili tokom racija.

Ubrzo su u logor počeli da pristižu i Romi iz Beograda i okoline. Prvi dokumentovani slučajevi se odnose na dovođenje grupa Roma iz Meljaka i Sremčice, dva sela u okolini Beograda, sredinom septembra 1941. godine. Njihovo hapšenje je bilo povezano sa napadom partizana na Valjevski žandarmerijski odred u selu Meljak, 12. septembra 1941. Komandant ovog odreda je izvestio da je ubijen jedan komunista a mnogo njih je ranjeno, dok je iz odreda jedan žandar nestao a drugi ranjen; po rečima istog komandanta „u borbi je učestvovalo oko 40 bandita pomaganih od seljaka (Cigana) sela Meljak⁴⁴. Nakon toga je, po naređenju Uprave grada Beograda, iz tog sela u logor na Banjici dovedeno petnaest Roma muškaraca⁴⁵. Svi su streljani tri dana kasnije. Romi iz Meljaka su bili

---

44 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 21, dok. 3. Izvor: *ibid*.

45 Evica Micković i Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 76-77 (zatočenici od br. 219 do br. 233), Izvor: *ibid*.

uhapšeni i ubijeni kao partizanski pomagači, kao što potvrđuje sama Nedićeva vlada u dokumentu o merama koje je trebalo preduzeti protiv „odmetnika koji se ne predaju“, i u kojem između ostalog piše da „prilikom zarobljavanja odmetnika kao npr. Cigana iz Meljaka (treba ih) odmah slikati i objaviti u štampi da svet vidi ko su ti što izigravaju nacionalne junake. Ovo isto učiniti i prilikom hvatanja odbeglih robijaša, Jevreja i odmetnika drugih narodnosti“⁴⁶

Takođe, 11. oktobra 1941. je u logor dovedena grupa od 19 ljudi iz Sremčice, u okolini Beograda, od kojih su četvorica bili označeni kao „Cigani“. Iako su ostali bili zavedeni kao Srbi, njihova prezimena, profesije, mesta rođenja i boravka, kao i moguće porodične veze sa četvoricom Roma, ukazuju na mogućnost da su i oni bili Romi prijavljeni kao Srbi⁴⁷. Uprkos toj razlici, svi su streljani 17. oktobra, kada su nemačke vlasti naredile streljanje 200 talaca (100 Jevreja i 100 komunista) zbog pogibije dvojice vojnika prethodnog dana⁴⁸.

U jesen 1941. su registrovana još neka grupna ili pojedinačna privođenja Roma. Oni nisu zatvarani u logor Topovske šupe gde su najpre bili zatvarani Romi, već u logor Banjica koji je bio namenjen političkim

---

46 90 Zb. NOR, 1-21, Nacrt uputstva Nedićeve vlade od 18. septembra 1941. o merama protiv partizana. Izvor: *ibid*.

47 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 115-116 (zatočenici od broja 829 do broja 843). Na str. 118-119 (zatočenici od broja 877 do broja 900), nalaze se još 23 imena stanovnika Sremčice koji su uhapšeni 16. oktobra. Među njima, nalaze se dve žene koje su puštene 24. istog meseca; od ostalih, 11 je pušteno narednih dana, dok su preostala desetorica streljana 17. oktobra najverovatnije zajedno sa njihovim komšijama uhapšenim 11. oktobra. Nijedan od njih nije naveden kao „Ciganin“, ali i u tom slučaju teško je utvrditi da li se među njima nalaze i Romi koji su se ranije prijavili kao Srbi. Izvor: *ibid*.

48 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 2, dok. 142. Izvor: *ibid*.

zatvorenicima, iako su u knjige logoraša bili zavedeni kao „Cigani“. Pošto je deo njih bio pušten posle nekoliko dana, teško je utvrditi da li su bili uhapšeni kao komunisti pa su posle islednog postupka dokazali da nisu pomagali partizane, ili su dovedeni kao Romi, a onda bili pušteni jer su mogli da dokažu svoju stalnu nastanjenost tako da su bili izbrisani sa spiskova „Cigana“.

Da logor na Banjici nije funkcionisao samo kao logor za „političke“ već i „rasne“ taoce, pokazuju i slučajevi privođenja „Cigana“ 31. oktobra 1941. Tu grupu su sačinjavali muškarci Romi iz više mesta – 8 iz Boleča u okolini Beograda, 6 iz Senaje u okolini Mladenovca, i jedan Marinkove bare u Beogradu⁴⁹. Osim u dva slučaja, svi su streljani 3. novembra.1941. Oni su bili žrtve antiromskih mera koje su tih dana, u Beogradu i okolini, sistematski sprovodile nemačke i srpske snage.

Pored navedenih slučajeva, moguće je da je tokom jeseni 1941. godine kroz Banjicu prošao određeni broj Roma koji nisu bili zavedeni u kartoteku. Fridrih Vili (Friedrich Willi), nemački podoficir koji je vodio poslove vezane za logor Banjica, izjavio je da su streljanja uglavnom vršena nad „Jevrejima i Ciganima“.⁵⁰ Logor Banjica je tokom 1941. godine, u „vanrednim“ okolnostima kada se hapsio veliki broj ljudi, služile kao zamenski logor Topovskim šupama jer su smeštajni kapaciteti u Topovskim šupama bili prilično ograničeni. Obično su manje grupe Roma internirane na Banjicu i u roku od nekoliko dana streljane.

---

49 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 125 i 129 (zatočenici od br. 994 do br. 1008), Izvor: ibid.

50 AVII, Vojni Sudovi, predmet Vilhelm Fuks i drugi, 3/III, k. 1, saslušanje Vilija Fridriha, str.5 Izvor: ibid.

2. 2. Veliko hapšenje Roma u Jatagan-mali i odvođenje u logor Topovske šupe

Početak sprovođenja rasne politike prema Romima u Srbiji se vezuje za postavljanje generala Franca Bemea (nem. Franz Böhme) na čelo svih vojnih snaga u Srbiji, kao i naredbe nemačkog generala Vilhelma Kajteal (nem. Wilhelm Keitel) o masovnim odmazdama na svim okupiranim teritorijama. Tog 16. septembra 1941. godine su Jevrejima, koji su već bili žrtve masovnih streljanja, pridružili i Romi. Odlukom šefa Upravnog štaba Turnera i generala Bemea, da se zbog pogibije 21 nemačkog vojnika u blizini Topole 2. oktobra, strelja 2.100 talaca „Jevreja i Cigana“, od kojih je 805 bilo iz logora u Šapcu a ostali iz logora Topovske šupe⁵¹, započeto je masovno istrebljenje Roma, pre svega muškaraca.

Usled velikih odmazdi koje su se tih dana sprovođile u Beogradu i drugim delovima Srbije i ispunjavanju Bemeovih kvota za streljanje, okupator je izdao naređenje da se pohapse pripadnici drugih „rasnih“ kategorija. Jevrejski i romski muškarci su masovno hapšeni i streljani. Tako je započela i „prva faza konačnog rešenja ciganskog pitanja“, kao što se već sprovođila i „prva faza konačnog rešenja jevrejskog pitanja“, eufemizma koje su nacisti koristili za označavanje plana za uništavanje jevrejskog i romskog naroda.

Početakom 1941. godine je u Jatagan-mali ostalo svega 1.000 stanovnika od kojih oko 800 romske nacionalnosti. Tokom formiranja logora Topovske šupe, od 800 odraslih Roma je u logor sprovedeno oko 430

---

51 Zbornik NOR, tom I, knj. I, dok. 200, str. 171-172. Izvor: ibid.

muškaraca, a u logor Staro sajmište oko 170 odraslih Roma i Romkinja sa malom decom.

Logor Topovske šupe je prvi koncentracioni logor za Jevreje i Rome u Beogradu, koji je funkcionisao od 22. avgusta 1941. kada je počelo masovno hapšenje Jevreja u Beogradu i okolini, do 12. decembra 1941. kada je ovaj logor prestao sa radom. Prema procenama je kroz logor prošlo oko 5.000 Jevreja i oko 1.500 Roma, a osim retkih izuzetaka, svi su streljani⁵². Topovske šupe su bile sastavni deo velike kasarne „Kraljević Andrija“, na lokaciji poznatoj kao Autokomanda, u delu grada koji se graničio s Jatagan-malom i Marinkovom barom.

Hapšenje Roma u Beogradu je započeto tek kada je logor Topovske šupe bio skoro ispražnjen od jevrejskih talaca, i to prvi put posle streljanja većine banatskih Jevreja, a drugi put posle streljanja beogradskih Jevreja⁵³. Ubrzo posle Turnerove naredbe o hapšenju preostalih Jevreja muškaraca i svih Roma muškaraca u Srbiji, kao talaca određenih za streljanja⁵⁴, nemačke vlasti u Beogradu su „krenule u akciju“ hapšenja romskog stanovništva.

O hapšenjima govore i svedočenja koje je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila posle rata. Jedno od njih je i svedočenje Nadežde Milosavljević iz Jatagan – male:

Pristupivši ovoj komisiji, Nadežde Milosavljević iz Jatagan – male, IV red br.13, stara 30.godina, vere pravoslavne, majka 4 dece, kao oštećena podnosi sledeću prijavu:

---

52 Milovan Pisari „Čas istorije: logor Topovske šupe“, objavljeno na sajtu Peščanika 28.04.2021.

53 AJ, 110-908-219. Izvor: ibid.

54 Videti poglavlje o genocidu nad Romima u Srbiji, „Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta“ Milovan Pisari, Beograd, 2014. god.

28.oktobra 1941.godine, kada je bilo opšte kupljenje Cigana u Jatagan-mali ujutro oko četiri sata upali su policajci u moju kuću i odveli mi muža Dragoslava Milosavljevića, po zanimanju radnik, starosti 40 godina, vere pravoslavne, oca četvoro dece. Po hapšenju mog muža odmah su i njega sa ostalim Ciganima odveli u IX kvart a potom u logor kod Topovskih šupa. Posle tri dana odveden je sa ostalim Ciganima u nepoznatom pravcu, tako da do danas o njemu ništa ne znam kao i ostalim svojim.

Prilikom hapšenje nisu mi maltretirali muža to jest nisu ga tukli i na bilo koji način mučili.

Po čijoj naredbi je izvršeno hapšenje mog muža kao i ostalih Cigana ja ne znam, znam to da ga je uhapsila naša policija, ali po imenima ljude ne znam niti ma koji detalj o njima, da li su bili Nedićevci, Ljotićevci ili policija. Da je moj muž zaista odveden i da do danas o njemu ništa ne znam pozivam se na svedoke:

Dragu Stefanović iz Jatagan-male IV red broj 7,
Živanu Petrović iz Jatagan-male IV red br.7,
i Milu Petrović iz Jatagan-male I red br.12.

Zapisnik sačinjen 9. marta. 1945. godine

Broj predmeta: 273/41

Izjavu dala: Nadežda Milosavljević

Akcija hapšenja je u Beogradu počela oko 4 sata ujutru, 28. oktobra 1941. godine, na teritoriji IX kvarta na kome se nalazilo naselje Jatagan-mala. Na ovom hapšenju su nemačke okupacione snage sarađivale sa policijom kolaboracionističke srpske vlasti, koja je tu imala neku vrstu logističkog zaduženja. Lokalno stanovništvo nije imalo nikakvog nagoveštaja da će se dogoditi tako veliko hapšenje. Dok je većina stanovnika u svojim domovima još spavala, blokirane su ulice i krajevi u kojima su živeli Romi. Istovremeno, agenti srpske Specijalne policije i žandari lokalne stanice znali su u koje će kuće upadati i gde će pronaći sve osobe određene za hapšenje. Imali su tačne podatke na osnovu postojećih „ciganskih“ spiskova pravljenih tokom juna, ali ih se verovatno nisu pridržavali jer su hapsili sve Rome koje su zatekli.

Može se pretpostaviti da su domaći policajci i žandari znali koji je cilj te akcije, i da imaju potpuno odgovornost za ono što je usledilo. Činjenica je da su ih sami odveli u obližnji logor na Autokomandi i da su znali su da će odande najverovatnije biti negde odvedeni, kao što se to redovno dešavalo sa Jevrejima. U tim danima se još uvek govorilo da Jevreje šalju u Nemačku na rad ali su sve učestalije bile i potvrde da su oni odvedeni kamionima na streljanje kod Jabučkog rita.

Po izjavama posleratnoj Komisiji za utvrđivanje zločina, Prilikom upadanja u romske kuće u Jatagan-mali policija i žandari nisu bili okrutni, osim u retkim slučajevima. Ulazili su u kuće i brzo budili ukućane, tražeći da muški članovi domaćinstava izađu i pođu s njima. Često su se koristili lažnim obećanjima ili objašnjenjima kako ne bi nastala panika: jedno je bilo da se muškarci sakupljaju radi seče šume na Adi ili na nekom drugom mestu i da to neće dugo trajati, a data im je i mogućnost da poneseu nešto hrane, novca, odeće i ostalog što bi im moglo poslužiti za vreme „seče šume“.⁵⁵ Romi su izlazili mirno iz svojih kuća, a žandari su ih grupisali i ubacivali u već spremne kamione.

(...) Hapšenje je izvršio jedan civil za koga znam da je bio pisar u IX kvartu, ne znam kako se zove, a isti je srednjeg rasta, pun, crnomanjast, sa štucanim brkovima, star oko 33 god. Od stražara jedan je bio u činu narednika, dok je drugi bio redov. Ne znam kako se zovu ali sećam se da su obojica bili višeg rasta, puna i smeđe puti. U pogledu godina narednik je mogao imati oko 45 godina, dok onaj drugi otprilike 25 (...)⁵⁶

---

55 AJ, 110-273-31, 43, 147, 434, 470 i dr. Izvor: ibid.

56 AJ, 110-273-130, izjava Živke Stanojević Mandić. Izvor: ibid

U isto vreme kao i u Jatagan-mali, racije su izvršene i na Čukarici, kao i u Žarkovu⁵⁷. Sutradan, 29. oktobra, nove racije su dovele do masovnih hapšenja u IV kvartu, tačnije u Cvijićevoj ulici⁵⁸, kao i na teritoriji VIII kvarta, na Čuburi⁵⁹, gde je živeo manji broj Roma nego u Jatagan-mali, ali i u Marinkovoj bari, kao i u delovima Pašinoz brda koji su pripadali XI kvartu, gde je stanovništvo bilo pretežno romsko. Akcija je, takođe, počela ranog jutra, kao i prethodnog dana u Jatagan-mali, na Čukarici i u Žarkovu. Neki su već znali da će biti odvedeni, verovatno zato što su se vesti o racijama izvršenim prethodnog dana u susednim krajevima proširile i po drugim romskim naseljima:

(...) Naredili su mom mužu da se obuče i da pođe s njima. Moj muž se obukao, na sebi je imao novo crno odelo, nove cipele, nov zimski kaput a pored toga sobom je poneo dva para veša i jedan čilim za pokrivanje, što je sve unapred spremio pošto smo znali da policija kupi Cigane. (...)⁶⁰

O broju uhapšenih Roma tog 29. oktobra, govori izveštaj Vojnog zapovednika u Srbiji upućenog komandantu Jugoistoka, napisanog u 13.15 časova: „Beograd: 250 Cigana uhapšeno (Belgrad: 250 Zigeuner verhaftet)“⁶¹.

---

57 IAB, kartoteka „Sajmište“, izjave Miodraga Petrovića i Milutina Petrovića. Izvor: ibid.

58 AJ, 110-273-419, izjava Mare Marinković. Izvor: ibid.

59 AJ, 110-273-534, izjava Nade Savić; i 535, izjava Antona Tepeha. Izvor: ibid.

60 AJ, 110-273-132, izjava drage Lekić; videti još AJ, 110-273-143, izjava Natalije Savić; i 141, izjava Ljubice Martinović. Izvor:ibid.

61 AVII, NA, NAV-N-T-312, 452/8037695; i *Zbornik NOR*, tom I, knj. I, dok. 238. Izvor: ibid.

Trećeg i poslednjeg dan odvođenja Roma, nemačke i kvislinške vlasti su se usmerile na preostale delove grada, pretežno periferiju, kao i na obližnja sela. Nastavili su akciju na Pašinom brdu, odakle su prethodnog dana odvedeni oni koji su živeli u delu koji je pripadao XI kvartu, blokirajući drugi deo, koji je pripadao VII kvartu, kao i na Bulbulderu.⁶² Poslednji dan hapšenja je obuhvatio i okolna sela koja su se nalazila pod nadležnošću Uprave grada Beograda. Žandari V kvarta su sproveli raciju u Višnjici, uz pomoć Ljotićevih dobrovoljaca⁶³ i najverovatnije uz podršku predsednika lokalne opštine. U ovom istom periodu su hapšenja vršena i na Banjici⁶⁴, na Dorćolu⁶⁵ i u Mirijevu⁶⁶.

Sledećih dana, žandarmerija i policija priveli su kraju svoj posao, vršeći pojedinačna hapšenja po gradu, verovatno s ciljem da uhapsu odbegle i druge preostale Rome. Takvi slučajevi registrovani su 31. oktobra u jednoj kafani u Bulevaru oslobođenja, a 3. novembra u ulici Svetog Klimentija, južno od Pašinog brda⁶⁷. Prema procenama je u jesen 1941. godine uhapšeno preko 10.000 Jevreja i Roma⁶⁸.

---

62 AJ, 110-273-914, izjava Slavke Stojanović; 807, izjava Zagorke Todorović; i dr. Izvor: ibid.

63 AJ, 110-273-967 i 970, izjave Jovanke Paunović, Marije Radmirović, Drage Radimirović. Izvor: ibid.

64 AJ, 110-273-817, izjava Leposave Jovanović i dr. Izvor: ibid.

65 AJ, 110-273-858, izjava Ružice Stojković Zlatković; i 860, izjava Olge Petrović. Izvor:ibid.

66 AJ, 110-273-942, izjava Nikolije Marić i Mileve Mihajlović; 944, izjava Mire Kostić i dr. Izvor: ibid.

67 AJ, 110-273-537, 625 i 626. Izvor:ibid.

68 Tačan broj uhapšenih Roma se ne zna.

Bilo je pokušaja da se u tim trenucima neki od Roma sakriju ispod kreveta ili pobegnu kroz prozor, ali i oni su bili otkriveni i na silu odvedeni⁶⁹. Bilo je i slučajeva potkazivanja, koji su doprineli da odvođenje Roma muškaraca bude tako temeljno i efikasno. Svedočanstva govore da je u tome posebnu ulogu imala policija i žandarmerija, koja je i pre hapšenja na razne načine maltretirala Rome. Po izjavi Mare Jovanović, jedan od njih je bio i izvesni Đorđe Uzunović:

(...) Uoči samog odvođenja Cigana-muškaraca u logor, on je preko cele noći obilazio celu ulicu i stajao kod ciganskih kuća, svakako u nameri da ih čuva i da pazi da neko ne bi pobegao, jer je znao da će biti odvođeni. Ujutro pak, oko četiri časova, on je, zajedno sa svojom ženom i snahom Adelom, ulazio sa nemačkom policijom u sve ciganske kuće i potkazivao ih. Šta više, izgleda da je on i predao Nemcima tačan spisak ciganskih kuća, pošto Nemci nisu zalazili po drugim, srpskim kućama⁷⁰.

Pored policijajaca i žandara, za vreme hapšenja je primećeno i prisustvo pisara lokalnih kvartova, a na Pašinom brdu komandant žandarmerijske stanice je danima pre racije pažljivo popisao sve „ciganske“ kuće, kako su izjavile mnoge svedokinje, ukućanke odvedenih Roma muškaraca:

„Uoči hapšenja komandant stanice Pašino brda Dragi Isaković popisivao je ciganske kuće“⁷¹;

---

69 AJ, 110-273-167, izjava Mileve Đurić; i 75, izjava Mare Jovanović. Izvor: ibid.

70 AJ, 110-273-833. Izvor:ibid.

71 AJ, 110-273-759, izjava Stanice Perić. Izvor: ibid.

„Napominjem da je uoči tog dana Dragi Isaković, komandant stanice Pašinog Brda, popisivao sve kuće u tom kraju“⁷²;

„(...) ali navodim da je uoči hapšenja Dragi Isaković, komandant stanice Pašinog Brda popisivao sve ciganske kuće.“⁷³.

Po efikasnosti hapšenja, zaključuje se da je racija na terenu očigledno bila temeljno pripremljena i po jasnim direktivama nadređenih iz Uprave grada Beograda. Pomenuti Uzimović, verovatno, nije bio jedini potkazivač koji je učestvovao i u pripremi hapšenja. On je, iz razloga dodvoravanja vlastima, lične koristi ili uverenja u nacističku ideologiju, svesno vršio svoj zadatak uništenja velikog broja ljudi. Sveočenja preživelih Romkinja i Roma kazuju da je on peživeo rat i da, najverovantije, nije nikada ni bio kažnjen zbog nedela koja je učinio.

U jednom od hapšenja na Čuburi u ulici Šumatovačka broj 114, u kojoj je živelo preko 300 Roma i Romkinja sa porodicama, uhapšen je i ugledani Rom Petrović Vojislav, muzičar u Kraljevoj gardi:

Petrović Vojislav bivši narednik – muzičar Kraljeve garde iz Beograda, rođen 30.juna. 1903.godine, u Batočini – Kragujevačkoj, od oca Vase i matere Hristine, uhapšen je 30. oktobra. 1941. godine, od strane VII kvarta Uprave grada Beograda pod sumnjom da je komunista, i istog dana sproveden u logor koji se nalazio kod Topovskih šupa. U navedenom logoru nalazio se četiri dana, i za to vreme sam ga videla, jer sam mu tom priliko nosila hranu, odela i posteljine/stvari vrednosti 100.000 dinara/ jorgan, dva jastuka, čebe, 3 para veša akten tašnu, zimsku pižamu, zimski kaput, par pantalona, nešto sudova i druge razne sitnice.

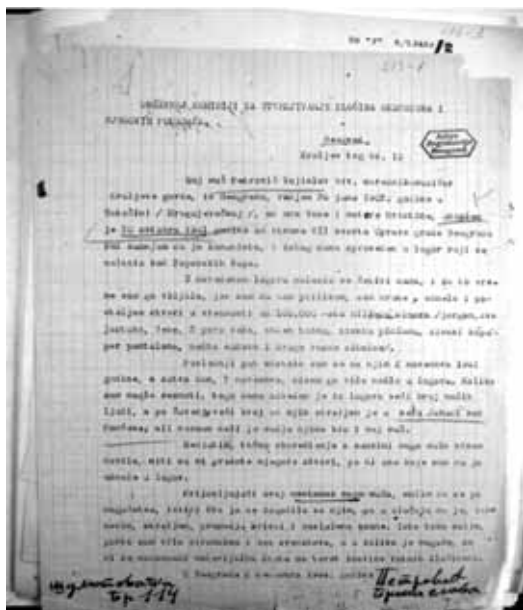
72 AJ, 110-273-771, izjava Katarine Radosavljević. Izvor: ibid.

73 AJ, 110-273-793, izjava Ljubice Sremčević. Izvor: ibid.

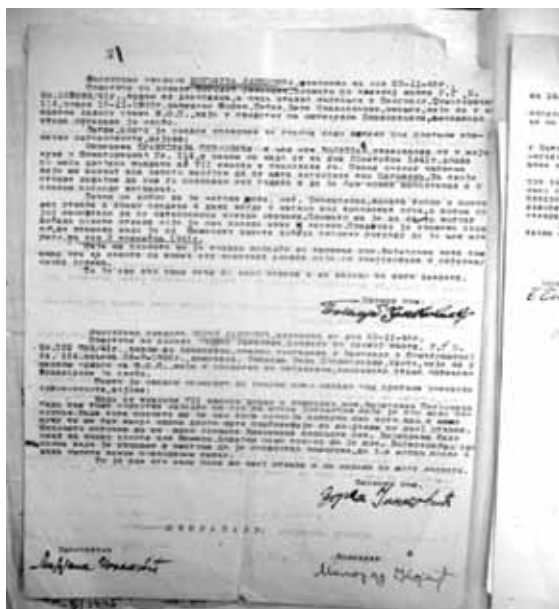
Poslednji put sam se sastala sa njim 1.novembra, 1941.godine, a sutradan 3. novembra, nisam ga više našla u logoru. Koliko sam mogla saznati, toga dana odvedeno je iz logora veći broj naših ljudi, a po čuvenju veći broj njih streljan je u selu Jabuka kod Pančeva, ali ne znam da li je među njima bio i moj muž.

Prijavljujem ovaj nestanak mog muža, molim da se po mogućstvu, izvidi šta se dogodilo sa njim. Pa u slučaju da je iako nevin streljan, pronađu krivci i zaslužno kazne.

Petrović Branislava, supruga
Broj predmeta: 273-1

Fotografija br.26: Izjava supruge Petrović Branislave, supruge Petrović Vojslava, pred nadležnom komisijom za utvrđivanje zločina.

Fotografija br.27: Izjava supruge Petrović Branislave da je njen suprug Petrović Vojislav bio Ciganin.

Svi uhapšeni Romi su odvedeni u logor Topovske šupe, a pre toga su kamioni na kratko zaustavljeni u sedištu IX kvarta. Tu su, najverovatnije, registrovani u posebnim spiskovima koje je uprava kvarta kasnije uputila nadređenima ili dostavila informacije o broju uhapšenih kako bi nemačka i kvislinška administracija znala koliko je ljudi uklonjeno, odnosno upućeno u logor s konačnom destinacijom – stratište. U logoru su zadržavani tek nekoliko dana, a onda bi ih, izjutra, u većim grupama sproveli ulicom Franša D'Eperea do raskršća „Mostar“, a zatim u poznatom pravcu:

Čim su Cigani stigli odmah su počeli i njih zajedno sa Jevrejima transportovati kamionima na skelu kod

pančevačkog mosta. Prilikom odvođenja Cigana nisu pravljeni nikakvi spiskovi niti su oni pojedinačno po imenu određivani da se sprema za put, nego su ih izdvajali po grupama od 50 do 200 ⁷⁴.

Posle desetak dana dovedeno je oko hiljadu Cigana, koji su sledećih dana postepeno odvođeni iz logora. Puno ih je došlo sa muzičkim instrumentima; dan po dolasku, organizovali su orkestar i u dvorištu kasarne, svirali svoj oproštajni koncert - između ostalog uvertiru opera „Seviljski berberin“ od Rosinija. Posle koncerta, Nemci su im slomili instrumente i zapalili ih na velikoj lomači, a kamioni su odvezli veliku grupu u nepoznatom pravcu. ⁷⁵

Njihova poslednja destinacija je bilo selo Jabuka kod Pančeva za koje se već pročulo da je mesto na kome se vrše streljanja. U to vreme su streljanja vršena i u Jajincima u okolini Beograda, Deliblatskoj peščari, Bežaniji, Rakovici i Kumodražu. U izveštaju jednog nemačkog poručnika o streljanjima 9. i 13. oktobra vidimo sledeće:

(...) Posle detaljnog izviđanja mesta i izvršenih priprema izvršeno je prvo streljanje 9 X 1941. Pritvorenici su odvedeni iz logora u Beogradu s najnužnijim prtljagom u 5.30 Ćasova. Podelom lopata i ostalog alata stvoren je utisak neke radne akcije. Svaki kamion imao je samo 3 stražara. Kako se iz jačine pratnje ne bi naslutila prava namera.

Prevoz je izvršen bez ikakvih poteškoća. Raspoloženje pritvorenika bilo je dobro za vreme vožnje i pripreme. Oni su se radovali odlasku iz logora, gde smeštaj navodno nije odgovarao njihovim željama.

Kažnjavanje i zastrašivanje stanovništva kako bi se sprečila i suzbila antifašistička borba se vršilo u razmeri

---

74 103 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa. Izvor: ibid.

75 Pavle Minh, »etiri godine pod senkom smrti, u Aleksandar Gaon (urednik), „Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu“, vol. 3, str. 265.

100 ubijenih talaca za jednog ubijenog nemačkog vojnika i 50 ubijenih za jednog ranjenog vojnika. Jevreji, Romi i komunisti su u ovom logoru imali zapečaćenu sudbinu. Oni su predstavljali rezervoar taoca određenih za streljanje u odmazdama, ali i za sprovođenje rasne politike nacističke po kojima je trebalo uništiti celokupno jevrejsko i romsko stanovništvo, kao i političke protivnike. U logor su stalno dovođene nove grupe zatvorenika. Kada bi se logor dovoljno ispraznio, Nemci bi doveli još veću grupu Jevreja i Roma. U logoru se prosečno nalazilo do 1.500 zatočenika, a u trenutku poslednjeg hapšenja beogradskih Jevreja u njemu je bilo više od 3.000 ljudi. Sam boravak u logoru je bio veoma težak. Svedočanstva govore o izživljavanju stražara i čestom batinjanju zatvorenika čak i u tom kratkom vremenskom periodu dok su bili u logoru.

Kada je izvestan broj Jevreja iz logora bio likvidiran prvih dana novembra meseca, onda su počeli dovođiti kamionima u većim grupama Cigane iz Beograda i iz unutrašnjosti i smeštati ih na mesta likvidiranih Jevreja. Cigani su bili grupisani u jednoj konjušnjici i jednoj sobi na spratu i bilo ih je oko 1.000. Sećam se da se bilo Cigana iz Požarevca, Vranja, Niša itd⁷⁶. (...) Međutim logorska nemačka straža vrlo je često upadala u konjušnice i sobe noću i oduzimala satove, nalif pera, novac i druge stvari. To su mahom radili u pijanome stanju uz pucanje iz pušaka. Vrlo je bila česta pojava da se nemačka logorska straža opijala u stražari, orgijala i tako pijana uz pucnjavu nasrtala na pojedine Jevreje. Bilo je i pojedinih tuča (batinjanja) Jevreja, ali su mnogo više tukli Cigane⁷⁷.

Što se tiče hrane, nju Romi nisu dobijali ili im je možda Jevrejsko predstavništvo, koje je bilo zaduženo da

---

76 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa. Izvor: ibid.

77 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa.. Izvor: ibid.

obezbedi hranu, tih dana osiguralo barem nešto. Ono što iz svedočenja znamo je da je bilo teško dostaviti hranu od spolja:

(...) čim je prestala blokada naše ulice ja sam otišla u XI kvart ali su mi tamo rekli da ništa ne znaju. Sutradan u prolazu video me je Dušan Depalo, obuçar i saopštio mi je da se moj muž nalazi u logoru kod Topovskih šupa. Ja sam se odmah vratila kući, spremila jelo i otišla tamo da bih mu dala. Međutim kako je bila veća masa onih koji su došli kod zatvorenih, Nemci i žandarmi nisu dali da se pristupi, pa se napravila gužva tako da su Nemci pucali u vis a žandarmi motkama i kundacima tukli po masi⁷⁸.

(...) Neko vreme radio sam preko dana van logora, a noću se vraćao u logor na spavanje. Bilo je početkom oktobra oko 1.000 do 1.500 ljudi u logoru. Taj se broj stalno povećavao do 19. oktobra kada su skupili sve muškarce iz Beograda i kada sam ja pobegao, bilo je u logoru najmanje 3.000 do 4.000 ljudi. Stanovali smo u kasarni i u tri do četiri štale. Prostorije su bile toliko pretrpane da se noću jedva moglo ležati. Ljudi su ležali i po hodnicima i po putevima koji su bili ostavljeni za prolaz. Nemci nam nisu davali nikakvih posteljina. Od njih smo dobili jedino slamu i to sasvim nedovoljno⁷⁹.

Svaki pokušaj bekstva se kažnjavao smrću. Zgrade logora su bile ograđene bodljikavom žicom kroz koje su, u tom gusto naseljenom delu grada sa važnom saobraćajnicom, mogle da se vide patnje zatočenika. Većinsko stanovništvo je svakodnevno tuda prolazilo, ljudi su ili na posao, đaci u obližnje škole. Čak su i fudbalski navijači svake nedelje pratili svoj omiljeni tim na stadionu BSK, udaljenom svega petsto metara od Topovskih šupa,

---

78 AJ, 110-273-520, izjava Jelice Vasić. Izvor: ibid.

79 JIM, k. 24, 2a-1/2, izjava Alta Kalmana. Izvor: ibid.

a gosti su punili okolne kafane i restorane. Delovalo je kao da patnje u logoru nisu nikoga doticale.

Romi iz okolnih naselja, Jatagan-male i sa Ćubure su i pre dovođenja u logor gledali zgrade Topovskih šupa, ne sluteći da će to za njih biti poslednja stanica pre smrti, jer zgrade logora nisu bile daleko od mesta gde su živeli. Žene i deca zatočenika su, barem u prvo vreme, mogli da dolaze do logora i pokušaju da dopreme hranu svojim najmilijima. Onda bi im rekli da se njihovi muževi, sinovi, braća, očevi, ne nalaze više u logoru nego da su poslani na rad u Nemačku. To je bila laž, isto kao što je samim zatočenicima rečeno dok su ih penjali u kampine ka stratištu.

2. 3. Hapšenja romskih žena i dece i odvođenje u logor Staro sajmište

Oko mesec i po dana nakon hapšenja Roma muškaraca koji su odvedeni u logor Topovske šupe i streljani u mestu Jabuka, nemački okupatori i kvislinške vlasti su započeli istrebljenje preostalih Roma, žena, dece i staraca iz Jatagan-male, Marinkove bare, Pašinog brada i ostalih krajeva u Beogradu u kome je bilo romskog stanovništva.

U isto vreme na drugom mestu, od 8. do 12. decembra, dešavala su se interniranja preostalih Jevrejki i jevrejske dece, kojima je bilo naređeno da sami dođu u sedište Specijalne policije odakle su poslani u logor. Za razliku od njih, hapšenja preostalog romskog stanovništva se odvijalo po kućama, između 10. i 11. decembra 1941. godine, ali su svi oni odvedeni u logor na Sajmištu.

Hapšenje romskih žena i dece se odvijalo po scenariju po kome su hapšeni i njihovi muškaraci. Srpska žandarmerija i policija su ulazili u svaku romsku kuću i izvodili sve koje su tu zaticali, utovarili ih u kamione, odvodili ih u žandarmerijske stanice ili u sedišta kvartova radi popisivanja i prebacili na Sajmište. Nemačke snage nisu direktno učestvovala u hapšenjima, ali su nadgledale hapšenja kako bi sve teklo onako kako su planirali:

[...] Odvedeni smo iz našeg stana u Jaše Ignjatovića 58a ja, moj brat Ljubomir Matić, star 16 god. i moje sestre: Katica, stara 7 god., Olivera, stara 4 god., svi rođeni u Beogradu vere pravoslavne, narod. srpske, i naša stara majka Mileva Stojanović, dom. Stara 58 god. Naše odvođenje izvršili su tri agenta i dva žandarma, od kojih se jedan zvao Bora, podnarednik, komandir stanice Marinkova Bara, a drugi se zvao Nikola Gvozdešević. Imena agenata ne znam niti se sećam njihovog lika. Iz stana su nas odveli u školu Branislava Nušića gde smo ostali jedan sat, a zatim su nas kamionima oterali u logor na Sajmištu [...] ⁸⁰.

U zgrade bivšeg sajma je odjednom smešteno oko 5.300 ljudi svih uzrasta, među kojima mnogo dece. Jevreji i Romi nisu bili pomešani, za Rome je određen poseban deo logorskog kompleksa, u paviljon broj 2⁸¹. Po procenama samog komandanta logora, u tom trenutku je bilo oko oko 600 Roma i Romkinja⁸².

Uslovi u ovom logoru su bili potpuno nehumani za sve, a posebno za Rome. Mnogim Romkinjama su ostala strašna sećanja na ove teške trenutke:

---

80 AJ, 110-273-119, izjava Nadežde Matić. Izvor: ibid.

81 Milan Koljanin, n.d., str. 77 i 99.

82 Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji“ str. 410.

[...] U logoru su me tukli i terali na rad, terali su me da pijem vodu sa peskom. Ispod naših ležišta tekla je voda, pa smo se smrzavali od zime. Na ime hrane primali smo svega jedan obrok dnevno⁸³.

[...] Život u logoru je bio težak, zlostavljana sam od nekog Krausa, koji je vršio nadzor nad Ciganima. Od tuče bila sam sva otečena. Ubrizgavali su nam neke injekcije, od kojih je veliki broj žena umro⁸⁴.

[...] Pored ostalog što smo u logoru trpeli ja i moja ćerka smo bile i fizički zlostavljane od strane Krausa, nadzornika i to: mene je jednom prilikom udario pesnicom po licu i izbio mi 2 zuba kad sam čekala na sledovanje hleba a on je posumnjao da sam ja već primila, a moju ćerku je u dva maha tukao korbačem zato što se nije mogla odvojiti od dece kada je trebala da iznosi sa ostalima mrtve iz logora⁸⁵.

O uslovima u logoru možemo da vidimo i u pismima Hilde Dajč, Jevrejke koja je bila zatočena u logoru Staro sajmište:

[...] Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5.000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoji odaji. [...] Dobijamo ili doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše susede – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekoristan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva. [...]⁸⁶

---

83 AJ, 110-273-179, izjava Jelene Simić. Izvor: ibid.

84 AJ, 110-273-181, izjava Grozdane Milosavljević. Izvor: ibid.

85 AJ, 110-273-192, izjava Natalije Obradović. Izvor: ibid.

86 Treće pismo Hilde Dajč

Hrana se donosila i delila jednom dnevno i za njenu isporuku je za ovaj logor bila zadužena Opština grada Beograda. Poznato je da je opštinska administracija svesno učestvovala u izgladnjivanju i indirektnom ubijanju logoraša, gledajući na njih kao na osobe čije potrebe ne zaslužuju da budu zadovoljene. U uslovima novog poretka i rasne politike, srpske birokrate su bile vođene najnižim porivima ubiranja profita, pa su krali, preprodavali ili prisvajali robu koja je bila namenjena logoru. U nekim slučajevima je morala da reaguje i uprava logora, bojeći se da bi neisporučivanje dogovorene količine namirnica, lekova i drugih stvari moglo da znači veći mortalitet, možda čak i pobune, odnosno određene probleme u isplaniranom rešavanju jevrejskog i romskog pitanja u Beogradu i u Srbiji.⁸⁷

Vrlo brzo su glad i zima počele da seju smrt među jevrejskim i romskim zatočenicima, najčešće među decom i starijim osobama kao najranjivijim među njima. Navodilo se: Cveta Ibišević, rođena u logoru i umrla posle mesec dana⁸⁸, Ljubomir Mirković, star 9 meseci⁸⁹, Đura Stanojević, dete od 4 godine, Petka Ibrahimović, 13 godina⁹⁰, Milena Draganović, 60 g., Stana Todorović, 55 g.⁹¹, što su samo neka od imena Roma stradalih u logoru.

---

87 O odnosima između opštine grada Beograda i logora postoji jako važna prepiska iz februara i marta 1942. godine: AVII, NdA, k. 36-1 dok. 21-58. Izvor: ibid.

88 IAB, OGB, k. 216, Otek za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 11. aprila 1942. Izvor: ibid.

89 AJ, 110-273-72, izjava Natalije Mirković. Izvor: ibid.

90 IAB, kartoteka Sajmište. Izvor: ibid.

91 IAB, OGB, k. 216, Otek za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 31. decembra 1941 god.; i izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 9. januara 1941 god. Izvor: ibid.

Za razliku od Jevrejki i njihove dece, za koje nije postojala nikakva mogućnost za spas, Romkinje su mogle da barem pokušavaju da izađu iz ovog logora. Za uhapšene Rome muškarce nije bilo vremena da se pozovu na raniju naredbu šefa Upravnog štaba Turnera, po kojoj su svi koji su mogli da dokažu stalnu nastanjenost u Beogradu mogli da budu brisani sa spiskova „Cigana“, u slučaju žena i dece na Sajmištu se pokazalo da ove potvrde mogu da imaju ulogu u oslobađanju. Već posle nekoliko dana od hapšenja su prve grupe Romkinja puštene iz logora jer su uspele da pribave potrebnu potvrdu kojom se moglo dokazati nastanjenost u glavnom gradu Srbije⁹². Njihovi rođaci, najčešće pomoću krštenice interniranih žena i dece, obraćali su se predsedniku opštine ili predsedniku lokalnog kvarta koji je trebao da potvrdi verodostojnost priloženih dokumenata. Molba se dalje slala ka Specijalnoj policiji, odnosno Policiji za Jevreje i Cigane, a odande nadležnim nemačkim vlastima odnosno Ajnsacgrupi koja je kontrolisala logor. Poslednji korak, bilo je potpisivanje potvrde od strane komandanta logora Sajmište kojom bi se ljudi za koje se tražilo „pomilovanje“ brisali sa spiskova „Cigana“ i pušteni iz logora⁹³.

Čini se da je veliki broj ljudi u birokratskom aparatu imalo mogućnost da tuđu nevolju okrene u svoju korist. Potvrde o nastanjenosti su izdavali za određenu količinu novca. Na primer, lokalni predsednik opštine je prvo predvodio hapšenje u Resniku, a potom je za te iste žene i decu izdavao potvrdu da su nastanjeni u Beogradu,

---

92 AJ, 110-273-92, izjava Natalije Stojanović; i 96, izjava Milke Simić. Izvor: ibid.

93 Sačuvane su originalne potvrde o puštanju iz logora, ili pak njihovi prepisi: AJ, 110-273-105, 110, 153 i dr. Izvor: ibid.

osigurajući tako njihovo puštanje⁹⁴. Moć koju su lokalne, kvislinške vlasti imale u tom trenutku je bila velika, kao i njihova uloga u hapšenjima i odlučivanjima o životu i smrti logoraša. Oni su dobro poznavali žrtve, znali su gde žive i čime se bave i svesno ih slali u logore a kasnije od njihovih rođaka uzimali novac za izdavanje potvrda o njihovoj nastanjenosti.

Fotografija br. 28: „Potvrda iz brisanja liste Cigana“, Arhiv Jugoslavije broj: 273/508, Beograd, 06.02.1942.godine

Za zatočene Rome su urgirali oni koji su već bili izbrisani sa spiska „Cigana“ i pušteni iz logora. Važnu ulogu u spasavanju Roma je imala jedna Jevrejka kojoj je poznato samo ime – Matilda, a koja je bila određena za upraviteljicu paviljona u kojem su bili smešteni Romi. Ona je i govorila onima koji će biti pušteni da napišu molbe za puštanje i za sve ostale u logoru⁹⁵. Puštanja su vršena u grupama u januaru i februaru 1942. godine. Najveći broj logoraša je u ovom logoru proveo tri meseca.

Ipak, u mnogim drugim slučajevima ove potvrde nisu izdate, tako da su mnogi od njih ubijeni. U logoru su ostali Čergari koji su živeli nomadskim životom i za koje

94 AJ, 110-273-960, izjava Jelene Dorđević. Izvor: ibid.

95 Isto, str. 251-253 i 282. Izvor: ibid.

nije bilo nikakve mogućnosti za dobijanje potvrda, kao i najsiromašniji Romi koji nisu imali novaca da podmiću nadležne kako bi izdali potvrde. Ostali su i oni, „stalno nastanjeni“ Romi koji nisu imali nikoga ko bi za njih urgirao, a zabeleženi su i slučajevi da majke ili neko od dece nije imao krštenicu pa su čitave porodice ostajale u logoru ne želeći da odu bez njih.

Puštanja iz logora više nisu bila moguća od početka marta, verovatno zato što je okupacionim snagama trebao veliki broj talaca i kako se ne poremetilo planirano „rešavanje jevrejskog pitanja u Srbiji“ a koje je uključivalo i romsko stanovništvo. Iz Berlina je poslat kamion koji je poznat kao „dušegupka“, u kome se svakodnevno, osim nedelje, vršilo gušenje velikog broja ljudi, najčešće grupe od 100. Zatvorenici su ukrcavani u taj kamion, ugušeni na putu i istovareni u Jajincima, gde su bili sahranjivani u masovnim grobnicama. Govorili su im da ih transportuju u Poljsku, kako bi sve teklo neometano i ne bi došlo do bežanja ili pobune. Poslednja grupa je ovim kamionom prevezena 15. maja, posle čega će logor na Sajmištu sve do kraja rata služiti za zarobljene partizane i civile⁹⁶.

Romi, pre svega žene, deca i starci, koji nisu pušteni, ubijeni su između polovine marta i polovine maja. Nije poznato da li su i oni ugušeni ili su ubijeni u samom logoru, kao ni koliko ih je bilo. Jevrejsko predstavništvo je 5. maja 1942. godine javilo Gradskom poglavarstvu grada Beograda da je u logoru od decembra do aprila umrlo 56 Cigana i Ciganki⁹⁷, dok je u izveštaju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača njihov broj popeo na 400.⁹⁸

---

96 Milan Koljanin, n.d., str. 120-124.

97 AVII, NdA, 36-1-54. Izvor:ibid.

98 AJ, 110-613-541. Izvor:ibid.

Patnje onih koji su izbegli smrt u logorima nisu bile zaustavljene i njihovo oslobađanje nije automatski značilo da su spasili svoje živote. Posledice logora po fizičko i psihičko zdravlje su odnele mnogo života i kasnijih godina tokom perioda okupacije. Zabeleženo je da je tokom 1942. od gladi i zime umrlo mnogo dece, a po podacima o njihovim adresama i članovima porodice se vidi da su bila romske nacionalnosti.⁹⁹ Ta deca su umirala od posledica boravka u logoru, ili se o njima, jednostavno, nije imao ko da brine. Očevi ili oba roditelja su im bili ubijeni. Preživle majke su fizički i psihički bile isrpljene od iskustava u logoru, a pored toga, najverovatnije, nisu mogle da nađu nikakvo zaposlenje, tako da su i one, kao i njihova deca, umirali od gladi i zime.

U svedočenjima Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidimo sudbine mnogih porodica i pojedinaca. Pored toga, Romi su svoja iskustva u periodu okupacije, a najviše iz perioda 1941. i 1942. godine sačuvali u pesmama za koje znamo i danas i o kojima govorimo u sledećem poglavlju.

---

99 IAB, INOO, VI Reon, k. 26/5 R.,V “/1355, 1356, 1357 itd. Izvor: ibid.

Te kedemen ako dela o Devel
pale sar so sijama
nevo dživdipe ka ovelamen¹⁰⁰

III

PESME O STRADANJU ROMSKOG NARODA U NACISTIČKIM ZLOČINIMA TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

3. 1. Ključni elementi pesama i njihova značenja u romskoj tradiciji

Da bimo razumeli kako su nastale pesme o stradanju romskog naroda, treba da razumemo i osnovne elemente na koje nailazimo u skoro svakoj pesmi, ali i da poznajemo istoriju Roma. Iako su Romi zaboravili svoju prvobitnu religiju, neki od delova romske kulture korespondiraju sa hinduizmom, pra-religijom romskog naroda. Tako je, na primer, jedan od čestih elemenata bogate romske tradicije, upravo svetlost i vatra koja ima funkciju obasjavanja i osvetljavanja. Poznato je da se u hinduizmu vatri pridaje temeljni značaj, vatra se ne nalazi samo van čoveka nego i u čoveku samom. Kao što sunce svojim zracima, tako i vatra plamenom simbolizuje

---

100 Ako bog da da se još jednom nademo
na slobodi, kao što smo bili,
ponovo ćemo se roditi.

oplođenje, očišćenje i rasvetljenje. Takođe, vatra pomoću dima i zamračuje i guši, pali, guta i uništava, ona ne donosi samo dobro nego donosi i loše. Vatra pripada Agni, rigvedskom božanstvu (sansk. *agni* - oganj, vatra) koji je bogovima šalje prinesene žrtve. Takođe, vatra je božansko znanje koje vodi ljude ka bogovima. Agni se prikazuje sa dva lica, jednim blagotvornim i drugim zlim. Iako je Agni na sanskritu u muškom rodu, kod Roma je Agne, Boginja vatre, ženskog roda. Ona je majka osam malih bogova, Agnija, od kojih se jedan zove Maruti i koji je Bog neba – onaj koji vedri i oblači. Zato se kod Roma, kada se pokvari vreme ili je oblačno, govori: „Marutisajli e vrjam“ (što bi značilo „pokvarilo se vreme“, „naoblačilo se“, „natmurilo se nebo“). Rajko Đurić¹⁰¹ navodi da je u romskom predanju najveća Boginja na zemlji bila Agni, vatra, rođena na nebu kao sunčeva svetlost, u vazдушnim vodama kao munja, i na zemlji kao vatra. Kod Roma, vatra i svetlo lampe simbolišu gospodarenje nebom.

U hrišćanskoj religiji, kojoj mnogo Roma u Evropi pripada, Lucifer, nosilac nebeske svetlosti, survao se u plamen pakla. Romi u natežim trenucima, kada predošćaju stradanje ili patnju, pominju vatru i šta sve vatra i svetlost mogu da urade, i tada govore: „O Beng diljajlo sa kam te xalamen“ („Đavo je zao, želi sve da nas uništiti“). Vatra može imati i treće značenje, a to je preobraženje. Po hrišćanskom učenju, preobraženje je trenutak kada se Hristos pred apostolima preobrazio i zasjao kao sunčeva svetlost, a uz njega su se pojavili starozavetni proroci Mojsije i Ilija. Među Romima koji su zadržali

---

101 Simboli kod Roma, Prof.dr Rajko Đurić i dr Dragoljub Acković, Rominterpres, Beograd, 2010. godine

tragove verovanja u boga sunca Purišu, (Čergari, Lejaši, Kalderaši i Lovari), često se izgovora „O Puriša si baro“ („Puriša je dobar /veliki“). Kada najveći sunčev zrak kao simbol izvora života daje nadu duši da će ugledati veliko svetlost kao znak spasenja, dešava se preobraženje.

Kod Roma postoji izreka „Čhude o svato ando paj dur kam te ašunelp“, odnosno „Baci reči u vodu daleko će se čuti“, ili „Pričaj pored vode, ona će reči tvoje daleko odneti“. Postoji još jedna izreka kod Roma koja se i takođe koristi u Kanaudž u Indiji a isto tako se i u bliskoistočnim zemljama prilikom nazdravljanja govori: „Pala amre phrala kaj ingerdalen e balval“, odnosno „Za našu braću koju je pogubio vetar“. Veruje se da je ova izreka nastala kada je Mahumud Gazni porobio Kanudž 1018. godine i sa sobom preko Himalaja u Horosan poveo 53.000 Roma. Mnogo njih je su ostalo smrznuto na Himalajima. Ovom izrekom se pokazuje solidarnost, empatija i altruizam među Romima. Patnja svakog Roma je i patnja cele romske zajednice.

Pored vatre i vode, jedan od važnih elemenata u usmenoj tradiciji Roma je i sveto piće, što je povezano sa ritualom Rigvede i Somom, bogom koji je bio drugi po važnosti na zemlji. Za njega se govorilo da svojim božanskim pićem daje život, čak i besmrtnost bogovima i ponekim ljudima. Soma, božansko piće na romskom jeziku je „vjarja“ i njega su Romi otpevali u mnogim svojim pesmama Jedna od pesama koja je preuzeta iz neobjavljenih memoara muzičara Sretena Jovanovića, glasi:

AJDE PHRALA MANDE

Ajde phrala mande, te pijas e vjarja,
Kaj sem phrala baxtalo, te keras o svato.

Sa e Roma pe vordona džan peske pe drom,
Pal a maro dadodro najles ċi grastorro.

Baxtarela o Delorro thaj o baro Soma,
Te vi amen ċinas šukar grastonorra.

ċinasa vi amen grastora thaj lole vordona,
Pale phrala vi amen džasa pe dromorra.

DOĐI BRATE K MENI

Dođi brate k meni, de pijemo piće bogovsko,
Mnogo sam brate srećan, da razgovaramo.

Svi Romi sa kolima putuju drumovima,
A otac naš ni konja nema.

Blagosloviće Bog a i Soma veliki,
Da i mi dobre konje kupimo.

Kupićemo i mi konje i kola crvena,
Opet ćemo i mi brate ići drumovima

Seksualna simbolika vatre je vezana uz prvobitnu tehniku dobijanja vatre trljanjem kamena, što je slika seksualnog čina. Pridavanje seksualnog značenja vatri srećemo i u mnogim legendama, po drevnom verovanju vatra je demonskog porekla i magijski se začinje u polnom organu žene.

U simbolici vatre postoji podvojenost. Seksualna vatra, koja nastaje trljanjem, u ratarskim obredima suprostavljena je plamenu očišćenja i predstavlja plamen materinske utrobe. U drugom slučaju, srodna je munji i streli, poseduje moć očišćenja i prosvetljenja: ognjeni produžnik svetlosti. Slavljenjem nebeske svetlosti, ta ista svetlost sve više udaljuje čoveka od životinjskog stanja. Kao simbol, vatra je onaj bog koji živi i misli, koji se u hinduizmu naziva Agni, a u hrišćanskoj Hrist.

3. 2. Đurđevdanski susreti i upotreba vatre i lampe

Romi su sa različitih strana, tokom svojih migracija, pristizali u određena naselja gde su i ostajali. Jedno od tih je i Orlovsko naselje u Beogradu. Poznati urbanista i poznavalac romskog naroda, Vladimir Macura, opisao je da je selo Mirijevo kod Beograda, odnosno današnje Orlovsko naselje, nastalo od Roma koji su došli preko Karpata, iz Moldavije koja je tada pripadala carskoj Rusiji, kao i onih koji su došli iz Grčke, Bugarske i Turske, preko Makedonije i Južne Srbije¹⁰². Oni su se sa svojim čergama locirali na velikoj livadi na proplanku mirijevačkih brda, po grupama kojima pripadaju: Čergari, Lejaši, Gurbeti, Arlije, Burgundžije i drugi. Tu bi se okupilo po 10 do 15 vica¹⁰³, svaka vica je brojala od 15 do 50 čergi u kojima su živele najmanje po dve generacije.

O đurđevdanskim susretima na padinama Mirijevskih brada su pisali Tatomir Vukanović, Veselin Čajkanović, Tihomir Đorđević i Dragoljub Acković. Navodi se da su se tu sklapala kumstva, velika prijateljstva i pobratimstva. Bilo je i sklapanje brakova između Roma i Romkinja različitih religija i iz različitih vica. Za Đurđevdan je običaj de se ide u uranak i naseče vrbovo ili hrastovo granje. Sa tim granama mladić kiti čergu devojke u koju je zaljubljen i na taj način joj daje znak

---

102 Vladimir Macura, Romska enklava Orlovsko naselje, Beograd 1997, Društvo za unapređivanje romskih naselja.

103 Vica - pleme ili osobe koje pripadaju jednoj familiji, članovi proširene porodice. Jedna vica može da broji i preko 20 članova.

da želi da sklopi brak sa njom. Sa strane uvek sve to posmatraju provodadžije i kasnije obaveštavaju porodicu devojke da je mladić iz druge čerge okitio njihovu čergu. Tada provodadžija pita oca devojke da li želi da kod mladićegovog oca ugovora prosidbu. A kad se devojci dopadne mladić, ona na njegovu čergu ostavi upaljenu lampu kao znak zaljubljenosti i želje da sa njim sklopi brak.

Na susretima su Romi pričali o dogodovštinama tokom svojih velih putovanja i o preprekama na koje su nailazili. Sve te događaje uveče bi otpevali da bi se isti sačuvali od zaborava. Sva patnja Roma ali i lepi trenuci života ispričani su kroz pesme i priče. Ono što je otpevano peva se i do današnjih dana, a pesme i priče koje nisu u kontinuitetu ponavljane se ne pamte. Ono šta nije otpevano palo je u zaborav. Na osnovu pesama može se izvršiti rekonstrukcija života i organizovanja romskog naroda na Balkanu.

Jedna od čuvenih narodnih romskih pesma „Paša e jagorri mamó“, koju Romi pevaju u svim prilikama (veridbe, svadne, krštenja dece, ali i na sahranama muzičaar), upravo peva o okupljanju Roma. Najstariji tonski zapis ove pesme je iz 1971. godine i to na srpskom jeziku, snimila ju je Azemina Grbićza izdavačku kuću Jugodisk iz Beograda. Pesma je potpisana kao narodna romska pesma, i glasi:

PAŠA E JAGORRI MAMO

Aj pe plainorri mamó, mamó,
ke rromani jagorri ciknorri
ćidepe e cikne ćhavrorre,
cikni jagorri von phabarenas.
Ćidepe e cikne ćhavrorre,
cikni jagorri von phabarenas
Aj paša e jagorri von tatonas,
e papos von rudisarenas:
gilabe amenge, papo, e gilja
save kamen sa e Rroma.
Gilabe amenge, papo, e gilja
save kamen sa e Rroma

O papo e lauta ande vast lija
thaj delas gindo sar voja varekana bašalda.
Tumege ćhavrorralen vojasa gilabavas,
aba izdran e vastorre munnre phurane.
Tumenge ćhavrorralen vojasa gilabavas,
aba izdran e vastorre munnre puharne.

NA PROPLANKU POKRAJ PUTA

Na proplaku, pokraj puta,
kraj ciganske čerge male
skupili se Cigančiči
pa cigansku vatru žare.
Skupili se Cigančiči,
pa cigansku vatru žare.

Skupili se oko vatre,
pa staroga dedu mole:
„Sviraj, sviraj one pesme
što Cigani srcem vole!“
„Sviraj, sviraj one pesme,
što Cigani srcem vole!“

Uzme strac violinu
što je nekad lila zvuke.
„Svirao bih, deco draga,
al' mi drhte stare ruke!“
„Svirao bih, deco draga,
al' mi drhte stare ruke!“

Pesma na srpskom se razlikuje od svoje romske verziju, kako u naslovu, tako i u tekstu. „Na proplanku pokraj puta“ je sa romskog na srpski jezik prevedana u bazičnom značenju, bez fenomena višeznačnosti reči koji su specifični za romski jezik.

Takođe, na romskom jeziku je nastao jedan narodni stih koji se peva kao napev na već postojeću strofu pesme, bez obzira koja je pesma u pitanju. Verujemo da je taj stih preteća mnogih pesama, jedan od „prastihova“. Na osnovu teksta vidimo da je nastao u okviru romskih čergi u kojima je u sredini gorela vatra. Istče se vatra kao simbol pročišćenja u prolećnim ritualima kod Roma u mesecu martu. Poznato je da su negde oko hrišćanskog praznika, „mladenaca“, Romi ložili vatru, preskakali preko nje i na kraju je bosili sa uzvikom: „Phabaravtu marto, na phabarma marto“¹⁰⁴ (Ja te palim marto, nemoj da me pališ marto). Vatra najčešće važi za muški element, za razliku od vode koja je ženski, i simbol je vitalne energije, srca, polne moći i sunca kao izvora života. Plamen i dim koji nastaju prilikom gašenja vatre imaju oblik plamene zavese, koja je granica između prolaznog i večnog. Biće doživljava promene u prelazu i od nesvršenog postaje savršeno.

---

104 Sličan običaj iz Indije i sa Tibeta je opisan u „Rečnik simbola“, Hans Biderman, izdavač Plato – Beograd 2004.godine, str. 417..

Stih pesme na romskom jeziku glasi:

KERMA DEVLA JAGORRI

Kerma Devla jagorri,
Jekh jagori rromani.
Na ciki, na bari,
Numa te avav baxtali.

PRETVORI ME BOŽE U VATRICU

Pretvori me Bože u vatricu,
u jednu romsku vatricu.
Ne u veliku, ne ni u malu,
samo srećna da budem.

3. 3. Pesma „Dukh si bari e Rromengi“

Jedna od poznatih starijih romskih pesama je „Dukh si bari e Rromengi“, čije delove nalazimo i u drugim pesmama. Verzija koju danas poznajemo glasi:

DUKH SI BARI E ROMENGI

Dukh si bari amare Rromengi,
Aj, ni džanelpe soski lengi phendli.

A Rromalen katar tumen aven,
Aj, e caxrenca baxtale čhavrenca.

Astardema trin kale šokotaja,
Aj, duj marenma pal trinto pučhelma.

Katar aves tu akana Rroma,
Aj, e grastenca lole vordonenca.

Rovas Devla, rovas amen korkorre,
Aj, najmen Devla karing amen te džas.

Dema Devla duj cikne phakorra,
Aj, te me dikhav kaj si me Rromora.

Bibaxt bari astarda e Rromaen,
Aj, e dadoren thaj cikne čhvarroren.

ROMSKA JE TUGA VELIKA

Romska je tuga pregolema,
Aj, niko ne zna šta se njima sprema.

A bre Romi, odakle vi dolazite,
aj, sa čergama i srećnom dečicom?

Uhvatila su me tri crna žandara,
aj, dvojica me biju i treći me ispituje.

Odakle Rome ti sada dolaziš,
aj, sa konjima i crvenim kolima?

Plaćemo Bože plaćemo usamljeni,
aj, Bože mili, kuda da krenemo?

Daj mi bože dva krila mala,
aj, da ja vidim gde su moji Romi.

Nevolja je zadesila Rome,
aj, roditelje i njihovu malu decu.

Ovi stihovi su prepevani na srpski jezik i tako je nastala pesma „Ciganska je tuga pregolema“ o kojoj će kasnije u tekstu biti više reči. S obzirom da se tema pesme „Dukh si bari e Rromengi“ ponavlja u mnogim romskim pesmama, može se zaključiti je ona preteča pesama koje su nastale kasnije, upravo uzimajući neke stihove koji se pevaju i u „Dukh si bari e Rromengi“ i u zavisnosti od okolnosti života Roma. Stihovi iz ove pesme se ponavljaju u pesmama:

1. Drugi stih iz pesme „Dukh bari si e Rromengi“ pojavljuje se u drugom stihu pesme „**Delem, delem**“:

A Rromalen katar tumen aven, Aj, e caxrenca baxtale čhavrenca?	O Romi, odakle vi dolazite, sa čergama punim srečne dece?
--	---

U originalnoj verziji Žarka Jovanovića, peva se nešto izmenjen stih:

A Rromale, katar tumen aven, e carenca, bahktale dromenca?	O Romi, odakle vi dolazite, na čergama, srećnim drumovima?
---	--

Treći stih pesme „Dukh bari si e Rromengi“ se često pojavljuje i u romskim narodnim pesmama, ovde navodimo tri poznate pesme. U ovim stihovima nailazimo na strah Roma od uniforme i rata, što je očekivano s obzirom na tretman koju su Romi imali tokom svoje istorije.

2. U drugom stihu pesmi „**Lijem štrango, drago Devla, thaj delem kaštende**“, se pojavljuju identične reči kao u trećem stihu pesme „Dukh si bari e Rromengi“.

Astardema trin kale šokotaja, aj, duj marenma pal trinto pučhelma.	Uhvatila su me tri crna žandara, Jedan me bije a dvojica ispituju.
--	---

3. Treći stih pesme „**Đelo, đelo**“ u interpretaciji Šabana Bajramovića, slična je trećem stihu pesme „Dukh si bari e Rromengi“

Astardele, astardele trin kale šokotaja, jekh marele, duj pučhele: kaj chordan e grasta?	Uhvatila, uhvatila su ga tri crna žandara, Jedan ga bije a dvojica pitaju: gde si ukrao konje?
---	---

4. U trećoj strofi pesme „**Lila si ma**“, u interpretaciji Dragoljuba Đorđevića Šarbanca, koja je potpisana kao narodna romska pesma, se kombinuje poslednji deo treće i prvi deo četvrte strofe iz pesme druga „Dukh bari si e Rromengi“.

Trin marenma a jekh vo pučhelma: katar tu akana aveja Rromeja?	Trojica me biju a treći me ispituje: Odakle, ti sada dolaziš Rome?
---	---

5. Peta strofa pesme „Dukh bari si e Rromengi“ se pojavljuje u pesmi „Phabol lampa“. U verziji koju izvodi Vera Moldvaj sa orkerstrom Romalen, ova strofa glasi:

Rovas Devla, rovas amen korkorre, aj, najmen, Devla, karing amen te džas.	Plaćemo Bože, plaćemo, nemamo kuda da idemo
--	--

6. U pesmi „**Phabol lampa**“ u interpretaciji Muharema Redžepija, pojavljuju se treća, peta i šesta strofa strofa sa izvesnom diferencijacijom iz pesme „Dukh si bari e Rromengi“.

Astarđema, astarđema duj kale đandarja.	Zarobili me, zarobili me dva crna žandarma.
Jekh marelma, jekh phučelma: Kaj sijanaj Rroma?	Jedan me tuče, a drugi me ispituje: Gde si bio Cigo?
Dema Devla, dema Devla duj phakorija Devla!	Podari mi Bože, podari mi Bože, krilca dva, Bože.
Te ltinav te leteniv, dušmajen mudarav.	Da poletim, da poletim, neprijatelje da sprečim.

Slična pesma sa motivima „Dukh si bari e Rromengi“, odnosno njene verzije pod nazivom “Ciganska je tuga pregolema”, kompovana je i interpretirana sa diferencijalnom melodijom i izmenjenim tekstom, za potrebe snimanja partizanskog filma „Kozara“ 1962. godine, u režiji Veljka Bulajića. Iako ovo nije originalna narodna pesma, ovom prilikom navodimo i njen tekst:

Jedno jutro ispred sedam sati,
Zakucaše fašisti na vrati.

Stante ljudi dete mi se budi,
Da ga tata zadnji put poljubi.

Letu štuke, lete avione,
Da poruše Ciganske domove.

Na osnovu tekstova i melodija pesama nastalih tokom i neposredno nakon genocida nad Romima u Drugom svetskom ratu, može se zaključiti da su one nastale nakon pesme „Dukh si bari e Rromengi“ tj. da im je ona bila inspiracija da opevaju strahote koje su doživljavali. Kao što hrišćani govore: „Postoji samo jedna načitanija knjiga na svetu, a to je Biblija, iz nje su prostele sve ostale knjige“, tako možemo da kažemo da je i pesma „Dukh si bari e Rromengi“, jedna od mitskih pesama iz koje su proistekle mnoge druge romske pesme.

Sama pesma „Dukh si bari e Rromengi“ takođe ima stihove koji deluju umetnuto, tako da je sigurno da je i ona imala neku svoju još stariju inspiraciju, ali o tome nemamo podataka jer se to nasleđe izgubilo tokom vremena. Činjenica je da su romske narodne pesme

nastajale spajanjem više poznatih jednostavnih i lako pamtljivih stihova i melodija, jedne iz drugih, ali da se to spajanje dešava i dalje, što možemo da vidimo kod raznih savremenih izvođača.

Najbolji primer za to je pesma „Đelem, đelem“, koja je uzeta za himnu romskog naroda. Poznato je da je to stara romska narodna pesma koja govori o ljubavi, poreklom iz Moldavije ili Rumunije, a da je tokom sredine 20. veka bila popularna i kod Roma u Jugoslaviji. O prepevavanju postojećih melodija govori i i sam Žarko Jovanović, autor himne „Đelem, đelem“, i kaže: „Za melodiju sam koristio popularnu pjesmu „Đelem, đelem...“ (Idem, idem) Napravio sam reči puno bolje od starih. Tako je to krenulo... „¹⁰⁵

---

105 Intervju sa Žarkom Jovanovićem iz 1982. godine, časopis EXTRA, članak: „Ministar na kolenima“, autor članka Miško Kalezić, dostupno na: <https://www.tambura.com.hr/No2/jagdino.html>

3. 4. Kontekst nastanka i analiza pesme “Phabol lampa”

Kada je u pitanju pesma „Phabol lampa“ i njena literalna definicija, pre bi se moglo reći da je ovo jedna vrsta poeme u romskoj narodnoj i tradicionalnoj književnosti, odnosno epska pesma u romskoj usmenoj književnosti. Postoji više različitih varijanata ove pesme i mi ćemo ovde izložiti one o kojima postoje snimljeni i pisani zapisi. Svaka od postojećih verzija je zadržala početni i osnovni stih, govori o svetlosti lampe kroz plamen koji simboliše uspinjanje ka nebu i polet ka produhovljenju i spasenju, ali se dalje drugačije razvija.

Veoma je teško odrediti tačan nastanak pesme zbog toga što su sve varijante pesme “Phabol lampa” uzimale po neki stih iz pesme „Bari si dukh e Rromengi“, što je već i opisano u prethodnom tekstu. Iako su u romskoj zajednici poznate priče o samom nastanku ove pesme, koje liče na legende, važno je da ona na veoma slikovit način opisuje patnju i stradanje Roma u nacističkim logorima, i da je vezana za teritoriju u Nišu i Beogradaa.

3.4.1. VERZIJA IZ NIŠA

Jedna tvrdnja o nastanku pesme je da je ona nastala u niškom logoru „Crveni krst“, pri čemu postoje tri varijante teksta sa različitom strukturom. Među Romima iz Niša se govori da je pesmu komponovao i napisao Jakup Ašimović koji je tada imao 27 godina i koji je u februaru 1942. godine streljan zajedno sa svojim ocem Čazimom. O ovome je govorio njegov brat Jašar Jaško

Ašimović, jedan od malobrojnih preživelih logoraša, a kasnije i učesnik u Narodnooslobodilačkoj borbi. On navodi da je Jakup doturio napolje zapis ove pesme na paklici cigareta Drave“.

U zborniku Narodnog muzeja Niša se nalazi jedna strofa ove pesme, za koju se tvrdi da je originalni stih koji je spevao Jakup Ašimović.¹⁰⁶

PHABO LAMPA

Phabol lampa maškar o lageri.
Gote pašljon sa amare Roma.
Bre Rromalen, bre phralalen
amen te arakamen!
Jer o Nemcija kalen amaro dživdipe.
Te kedemen ako dela o Devel
pale sar so sijama...
Nevo dživdipe ka ovelamen.

SVETLI LAMPA

Gori lampa nasred logora
Tu leže i sada svi naši Cigani.
Bre Cigani, bre braćo
sačuvajmo se,
Jer Nemci žele da nam oduzmu živote.
Ako bog da da se još jednom nađemo
na slobodi, kao što smo bili...
Ponovo ćemo se roditi.

Pored ovog zapisa, postoji i zapis koji je 1970-tih godina

---

106 Iva Trajković, Romi – Cigani Niša, Zbornik Narodnog muzeja Niša, br.19, Niš, 2000, strana 146.

u Nišu u romskim mahalama napravio poznati romski aktivista, pisac i novinar Grattan Puxon.¹⁰⁷

PHABOL LAMPA

Phabol lampa maškar o logori
voi svetil amare Romenge.
De man, Devla, dui bare phakora te urav
Nemso te mudarav,
te lav o bare nattaira
tai te putrav o Niško logori.

SVETLI LAMPA

Svetli lampa nasred logora,
Ona svetli našim Romima.
Daj mi, Bože, dva velika krila da stavim,
Da ubijem nemce,
Da uzmem velike ključeve
Da otvorim niški logor.

Zbog toga što najstariji zapisi potiču iz Niša, možemo da potvrdimo da je pesma nastala u Nišu. Ipak, poznate varijante ove pesme su zadržale samo prvi dvostih, tako da je verovatno da je svakoj varijanti ostatak pesme dodat izvan logora. Ovde novodimo varijante za koje postoje tonski zapisi, dve varijante je u rasponu od osam godina snimio pevač Bedžet Ameti, poreklom iz Makedonije, a treću pevač Muharem Redžepi sa Kosova.

Prva varijanta pesme Bađeta Ametija, sa albuma „Zlatno grlo“ iz 2000 godine, sadrži znatnu razliku u

---

¹⁰⁷ Objavljeno i u „Gypsies under the Swastika“ Donald Kenrick and Grattan Puxon, Gypy Research Centre, Univesity of Hertfordshire press, 1995.

Fotografija br. 29: Logor Crveni krst u Nišu

odnosu na ostale verzije. Ona u melodiji, tekstu i ritmu iskače iz metrike i ritma sa umetanjem vokala u zadnjoj strofi u prvoj rečenici. Takođe, melizmi u pesmi se menjaju iz strofe u strofu i nisu identični. U tekstu se u trećoj i četvrtoj strofi uz lelek pozivaju Romi da idu da piju između dve reke, što u simboličkom smislu znači da voda čuje i da ima sposobnost da odnese reči i da patnju prenese celom svetu.

U skladu sa verovanjem da voda nosi glas i da se nazdravlja u čast onih kojih nema više, u četvrtoj strofi se pozivaju Romi da piju kod uglednog Roma. Nazdravlja se iz očajja i patnje za svojim Romima koji su pogubljeni u niškom logoru. Tekst pesme glasi:

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.
Phabol lampa, phabol lampa,
maškar o logori.

Oj phabola
te svetinil amare Rromenge.
Oj phabola
te dićola amere Rromenge.

Aj Rromalen, aj čhavalen,
te dža te pija .
Te dža te pija,
maškar o duj lenja
ko barvalo Šaiپی,
Te dža te pija,
maškar o duj lenja
ko barvalo Šaiپی.

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o duj lenja.
Ki kafana, ki kafana
ceho kerena.
Ki kafana ko Šaiپی,
baro ceho kerena.

SVETLI LAMPA

Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora, u sredini logora.
Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora.

Ona gori
da svetli našim Romima.
Ona gori
da osvetli našim Romima.

Hej ljudi, hej deco,
da idemo da pijemo.
Da idemo da pijemo,
između dveju reka
kod uglednog Šaipa.
Da idemo da pijemo,
između dveju reka
kod uglednog Šaipa.

Svetli lampa, svetli lampa
Između dve reke.
U kafani, u kafani
mnogo su pili.
U kafani kod Šaipa,
mnogo su pili.

Druga varijanta pesme „Phabol lamba“, je takođe zabeležena u inerpretaciji Bedžeta Ametija na albumu iz 2008.godine, i govori o težnji Roma da se niški logor osvetli lampom, kako bi Romi koji su van logora mogli da vide Rome u logoru, da oslušnu šta rade i kako su. Tekst pesme ima preneseno značenje, oni koji je pevaju žele da vide kako Romi mogu da se izbave iz niškog logora, odnosno, kako i na koji način Romi spolja mogu da pruže pomoć i podršku.

Sama melodija njegove interpretacije ima sličnosti sa makedonskim melosom, što se može jasno uočiti u foršpilu pesme koja podseća, ili bolje rečeno ima izvesnu diferencijaciju na refren pesme „Blagujno dejče mori“ u

izvođenju dueta Esme Redžepove i Predraga Gojkovića Cuneta.

Tekst ove varijante zastupljen je u mnogim pesničkim antologijama u Evropi koje govore o stradanju Roma. Za Međunarodni dan Holokausta je, najpoznatiji romski dirigent u svetu, Pako Suarez, koji je poreklom iz Španije, za ovu verziju pesma uradio aranžman za simfonisjki orkestar koje je interpretiran u Madridu 2024. godine. Pesma glasi:

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori, maškar o logri.
Phabol lampa, phabol lampa,
maškar o logori, maškar o logri.

Oj phabola, oj phabola
amare Rromenđe.
Oj phabola, oj phabola,
amare Rromenđe.

Oj phabola, oj amare Rromenđe.
Te dićola, te dićola
amare Romenđe

Aj Rrromal, aj čhaven,
te dža te šuna, ajaa,
Te dža te šuna, te dža te šuna
so keren amre Rroma.
Te dža te šuna, te dža te šuna
So keren amre Rroma

SVETLI LAMPA

Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora, u sredini logora.
Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora, u sredini logora.

Ona svetli, ona svetli
našim Romima.
Ona svetli, ona svetli
našim Romima.

Ona svetli, ona svetli
našim Romima.
Da osvetli, da osvetli
našim Romima.

Hajte Romi, hajde deco,
da idemo da čujemo, joj.
Da idemo da čujemo,
da idemo da čujemo
šta rade naši Romi.
Da idemo da čujemo,
da idemo da čujemo
šta rade naši Romi.

Treća varijanta pesme „Phabol lampa“ u interpretaciji Muharema Redžepija, snimljena 2003. godine na albumu „Zaboravljene pesme Roma sa Kosova i Metohije“. Od predhodne dve varijante se razlikuje po melodiji, metrici i samoj dinamici interpretacije, a takođe i po tekstu i strukturi. U literarnom smislu možemo da kažemo da je poema, zato što ukazuje na doživljaj i patnju iz logora. U njoj se pominju krila i želja da se neprijatelj

ubije ili spreči, što ima više sličnosti sa verzijom koja je zapisana 1972. godine.

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.
Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.

Oj svetinel, odj svetinel
sa amare Rromenge.
Oj svetinel, odj svetinel
Sa amare Rromenge .
svim našim Romima.

Astardema, astardema
duj kale đandarja.
Astardema, astardema
duj kale đandarja.

Jekh marelma, jekh phučelma:
kaj sijanj Rroma?
Jekh marelma, jekh phučelma:
kaj sijanj Rroma

Me sijumaj, me sijumaj
Ko pusto logori.
Me sijumaj me sijumaj
Ko pusto logori.
So te dikhav, so te dikhav
Baro rat čhordela
So te dikhav, so te dikhav
baro rat čhordola.

Dema Devla, dema Devla
duj phakorija, Devla.
Demaj Devla, demaj Devla
Duj bare phakorija Devla
Te letinav, te leteniv,
dušmajen mudarav.
Te letinav te leteniv,
Dušmajen mudarav.

SVETLI LAMPA

Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora, u sredini logora.
Svetli lampa, svetli lampa
u sredini logora.

Ona svetli, ona svetli
svim našim Romima.
Ona svetli, ona svetli
svim našim Romima.

Zarobila su me, zarobila su me
dva crna žandarma.
Zarobila sume, zarobila su me
dva crna žandarma.

Jedan me tuče, a drugi me ispituje:
gde si, bio Cigo?
Jedan me tuče, a drugi me ispituje:
gde si, bio Cigo?

Ja sam bio, ja sam bio
u prokletom logoru.
Ja sam bio, ja sam bio
u proteklom logoru.

Imao sam šta da vidim, štada vidim,
mnogo je krvi proliveno
Imao sam šta da vidim, šta da vidim,
mnogo je krvi proliveno.

Daj mi Bože, daj mi Bože,
krilca dva, Bože.
Daj mi Bože, daj mi Bože,
dva velika krila, Bože.
Da poletim, da poletim,
dušmane da sprečim.
Da poletim, da poletim,
dušmane da sprečim.

U šestoj strofi se traži pomoć od Boga da podari krila, da može da poleti i da spreči neprijatelja u činjenu zločina i ubijanju nedužnih ljudi. Ovo je u stilu izražavanja na romskom jeziku i u duhu romskog jezika. U doslovnom prevodu na srpski jezik to bi značilo da se ubije neprijatelja, da se osveti, međutim u romskom jeziku ne postoji reč za osvetu. Glagol „mudarav“ u romskom jeziku ima preko 20 značenja. Ovaj stih može da znači „Podari mi Bože dva krila, da poletim i dušmana da pogubim“, ali u takođe i: „Podari mi Bože, krila dva da poletim i dušmanina da sprečim“.

3. 4. 2. VERZIJA IZ BEOGRADA

Druga tvrdnja o nastanku pesme je da je ona nastala u beogradskom logoru Staro sajmište, o čemu govore romski umetnici iz Beograda – Vera Moldvaj¹⁰⁸ koja je sa orkestrom Romalen iz Beograda izvodila verziju pesme zastupljenu u Beogradu, kao i i Perica Vasić¹⁰⁹, član orkestra Romalen i sin Danila Vasića, osnivača pomenutog orkestra.

Veruje se da je pesma nastala u periodu između februara i aprila 1942.godine, kada je oko 200 Roma, preostalih od grupe koja je brojala 600 Roma i Romkinja, dovedeno u logor Staro sajmište. To su bili Romi iz naselja: Jataga mala, Marinkova bara, kao i sa Čubure, Pašinog brda i iz Cvijićeve ulice. Oko 400 Roma je uspelo da od Opštine Beograd obezbedi potvrdu da su starosedeooci Beograda i da su pravoslavne vere, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Onih 200 Roma i Romkinja koji nisu mogli da obezbede potvrde, bilo da su bili siromašni i nisu imali novac da te potvrde kupe, bilo da su to bili Romi Čergari koji tu potvrdu nisu mogli da dobiju ni za novac, ostali su u logoru. Među njima je bilo puno dece. Svi su znali kakva ih sudbina čeka i čekali su trenutak kada će ih prozvati i transportovati na streljanje. Majke se nisu odvajale od svoje dece, držale su ih čvrsto u krilima, grlile ih i ljubile i pevale su im pesme kao uspavanku. Priča govori da su u tim trenucima

---

108 Iz intervju sa Verom Moldvaj, razgovarali, Z. Jovanović i V. Kurtić u Beogradu, septembra 2024. godine.

109 Iz intervju sa Pericom Vasić, razgovarali, Z. Jovanović i V. Kurtić u Beogradu, septembra 2024. godine.

očaja i beznađa u logoru sastavili tekst i melodiju za pesmu „Phabo lampa“.

Poznato je da je 5. maja 1942, Jevrejsko predstavništvo javilo Gradskom poglavarstvu grada Beograda da je u logoru od decembra do aprila „umrlo 56 Cigana i Ciganki“. Ipak, zabeleženo je i da je bilo slučajeva bežanja iz logora, i to u drugoj polovini aprila 1942. jer je kvislinška policija tada krenula u potragu za dvoje Roma koji su uspeli da pobjegnu. To su bili Matić Ruža, stara 22 godine, i Jovanović Dušan, star 14 godina. U verziji da je pesma nastala u Beogradu se pominje da je baš Matić Ruža iz logora iznela tekst i melodiju pesme „Phabo lampa“ i da je na slobodi počela da peva tu pesmu. Do današnjih dana nismo uspeli da utvrdimo šta se dalje desilo sa Ružom Matić.

Pesmu su u Beogradu pevali poznati romski muzičari, među njima i Čeda Tarapani, otac Vere Molvaj, poznate romske pevačice i sam poznati kompozitor romskih pesama. Po njenim rečima za verziju koja danas postoji, određene stihove je sama umetnula krajem 60-tih godina, i oni nemaju veze sa prvobitnim značenjem: „Dobila sam inspiraciju za pesmu sticajem okolnosti, moj otac je pevušio ali u to vreme me nije toliko zanimala. Nisam čula kako ta pesma nastavlja, ja sam sama dodala strofu:

Phabol lampa, pabol lampa
Čore, phrala, ačhilama.
Bbibaxtale, bibaxtale,
amen sovas bokhale.
Rrovas Devla, rovas ,
naj amen kojnik kaj te džas.

Rrovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Prvi deo sam uzela kako je moj otac pevao, ali sam posle toga dodavala, tako da je to bilo upečatljivo za tu pesmu. Ta pesma me je asociirala na sitročinju, na nemaštinu, na bedu. Ja sam se setila pesme koju je moj otac pevao kad sam došla kod moje braće. Isekli su im struju jer je veliko siromaštvo i iz tog kruga nisu imali gde da odu. Oni su bili mali, sami su bili, i tako me je tog momenta to povuklo da iskomponujem dalje.¹¹⁰

Ostala je nepoznata verzija koju je pevao Verin otac Čeda Lukić, zvani Čeda Tarapani. U verziji Vere Moldvaj, pesma glasi:

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
nek phabol vi mor di.
Trujal late, trujal late
amen bešas korkore.

Rovaas Devla, rovas
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Phabol lampa, phabol lampa
čore, phrala, ačhilama.
Bibaxtale, bibaxtale,
amen sovas bokhale.

---

110 Iz intervju sa Verom Moldvaj, razgovarali, Z. Jovanović i V. Kurtić u Beogradu, septembra 2024.godine.

Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Phabol lampa, phabol lampa,
amen pašljós pšaj la.
O Del dela, o Del dela,
amare muke dikhela.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas

SVETLI LAMPA

Gori lampa, gori lampa,
neka izgori i moja duša.
Okó nje, okó nje
mi sedimo usamljeni.

Bože, plačemo,
nemamo kuda da idemo.
Plačemo Bože, plačemo,
nemamo kuda da idemo.

Gori lampa, gori lampa,
siroti smo, brate, ostali,
Nesrećni i tužni,
mi gladni spavamo.

Plačemo Bože, plačemo,
nemamo kuda da idemo.
Plačemo Bože, plačemo,
nemamo kuda da idemo.

Gori lampa, gori lampa,
mi ležimo oko nje.
Bog će dati, Bog će dati
muke naše će videti.

Plačemo Bože, plačemo,
nemamo kuda da idemo
Plačemo Bože plačemo
nemamo kuda da idemo.

Na osnovu postojećih zapisa pesme „Phabol lampa“, njene sličnosti sa pesmom, “Bari si dukh e Rromengi”, ali i same izjave romske pevačice Vere Moldvaj o umetanju strofe oko 20 godina nakon rata, možemo da zaključimo da se ova pesma među Romima pevala tokom dugog perioda i da je postojala i pre nastanka nacističkih logora, ali da su melodija i postojeći stihovi bili osnova za dalju nadogradnu pesme usled okolnosti koje su zadesile romski narod, te da zbog toga postoji i više verzija.

Znamo i da je ova pesma bila inspiracija Žarku Jovanoviću- Jagdinu, autoru himne „Đelem, đelem“, koji je kao dečak bio zatočen u tri koncentraciona logora, da napiše i komponuje pesmu „Balada o Romima“, koja glasi:

BALADA E ROMENDJI

Rromoralen, rateske phrralen,
džikaj penav savi leavendar
žudimaske Devles akharena.

Ake phrala či majbut pijasa,
e Romani krisi men rodasa.
Ake phrala či majbut pijasa
e Romani krisi men rodasa

Phraroralen, džanen kaj sam čore
ande pošći numaj ande šore
e bršenca kaj amen phiras khore.

Džikaj sasa kaj men aresasa
e dromenca xurde čhavorenca.
Džikaj sasa kaj men aresasa
e dromenca xurde čhavorenca

A čhavralen, e gođaver thaj mište,
davma gođi Aušvic o Sajmište
Rromen traden, traden thaj mudaren.

Muasj palem o kejn kaj kerasa,
numaj gajda baxtale avasa
thaj pe lumja zurale ačasa
o romano stjago men vazdasa.
Thaj pe lumja zurale ačasa
o romano stjago men vazdasa

BALADA O ROMIMA

Romi, braćo po krvi,
dok izgovaram reči ove
upomoć Boga zovite.

Evo brate nećemo više piti,
na Romski sud ćemo ih izvesti.
Evo brate nećmo više piti,
na Romski su ćemo ih izvesti.

Braćo, znate a smo siromašni
u džepu ali neu glavi
jer smo godinama po svetu lutali.

Nekada beše da smo svuda stizali
putevima sa sitnom dečicom.
Nekada beše a smo svuda stizali
putevima sa sitnom dečicom.

Aoj deco, pametna i mudra,
sećam se Aušvica i Starog sajmišta,
Rome proganjaju, proganjaju i ubijaju.

Moramo ponovo mir da gradimo,
samo ćemo tako srećni biti,
po svetu slobodno hodati
i romsku zastavu ćemo širiti.
I po svetu slobodno hodati
i romsku zastavu ćemo širiti.

Moguće je da ćemo i dalje nailizati na pesme koje su bile inspirisane pesmom „Phabol lampa“ ili njenim ranijim korenima, kao što je i sigurno da će nekim novim umetnicima ova pesma biti inspiracija da izraze svoje buduće emocije.

Fotografija br. 30: Album Vere Moldvaj na kojoj je snimljena pesma „Phabol lampa“

Fotografija broj 31: Poznate romske pevačice 1960-tih, sa desna na levu: Vera Moldvaj; Rada Gečnčetova, vokalna solistkinja; Gordana Jovanović - operaska pevačica; Mica Vasić Abisinka-vokalna solistkinja (majka kompozitora Milana Vasića Mastiljavog; Rada (prezime ne znamo), članica KUD Dušan Alavantić; na stolici je Divna Kostić vokalna solistkinja i pored nje je Goca (prezime ne znamo) članica KUD Dušan Alavantić.

3. 5. Kontekst nastanka i analiza pesme „E laute bašalen“

Zahvaljujući porodicama muzičara, danas imamo znanje o tome kako je nastala ova poznata pesma, kao i o samom događaju koji je inspirisao njen nastanak. Pesmu „E laute bašalen thaj roven“. Romi pevaju i danas u znak kulture sećanja na žrtve logora Banjica.

Fotografija br. 32: Žarko Jovanović Jagdino, autor himne Đelem, đelem.

E LAUTE BAŠALEN THAJ ROVEN

Životo rromano, pherdo, pherdo jasvenca
Džan e Roma ando logoro, logoro pe Banjica
Džan e Roma ando logoro, logoro pe Banjica

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

Jkeh čavrorro ni džangla thaj e žica astarta
Pelo, Devla, po vastaoro thaj ačhilo mudardo
Pelo Devla po vastaor thaj ačhilo mudarrdo

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

Sa si Rroma mučime, mučime, mudardine
E laute korkore, ačaven thaj roven
E laute korkore, ačaven thaj roven

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

VIOLINE SVIRAJU I PLAČU

Život romski prepun je, prepun suza
Odvođe Rome u logor, u logor Banjica
Odvođe Rome u logor, u logor Banjica.

Aoj, kuku, lele!
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula

Jedno dete nije znalo, za žicu se uhvatilo
Palo je, Bože, na ručicu i na mestu ostalo mrtvo
palo je, Bože, na ručicu i na mestu ostalo mrtvo

Aoj, kuku, lele!
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula

Svi Romi su bili zverski mučeni i pobijeni
Violine su ostale usamljane i plaču
Violine su ostale usamljane i plaču

Aoj, kuku, lele!
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula
Bila sam i ja tamo, sve sam videla i čula

Da bismo razumeli kontekst, ponovićemo izjavu Leposave Jovanović, datu Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina u Beogradu, 17. maja 1945. godine.¹¹¹

Leposava navodi:

„Dana 31.oktobra, 1941.godine, iz kafane „Plava zvezda“, u Bulevaru oslobođenja broj 59, odveden je moj muž Živomira Jovanović, muzičar star 38 godina,od strane Gestapoa. Hapšenje je sprovedeno poslepodne oko 18 časova, kada je u kafanu upao jedan nemački vojnik gestapovac, i sa uperenim revolverom tražeći da sa njim odmah pođe moj muž Živimir i još trojica drugara i to: Borisav Nikolić, star 24.godine, iz Beograda, drugu dvojicu kolega nisam poznavala. Iz kafane odveden je u Tabanovačku ulicu – logor Topovske šupe, gde se nalazio logor za Jevreje i Rome. Tu su zadržani tri dana, pa su strážarno sprovedeni u Pančevo – Jabuka.

Prilikom hapšenja mog muža Živomira oduzeto mu je odelo, cipele, zimski kaput, sat i nešto gotovine.

Prisilnim odvođenjem mog muža ostala sam ja i moja deca, njih je troje, bez svog hranioca, i time nam je naneta materijalna šteta u dinarima 140 000.

Od momenta njegovog odvođenja do danas nemam vesti, pretpostavljam da je streljan.

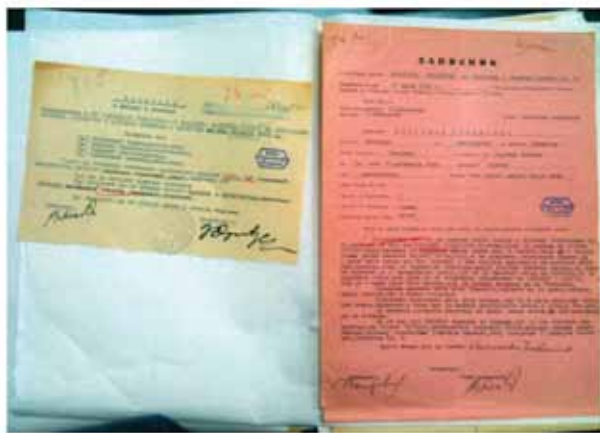
Da je moj muž Živimir odveden iz kafane, gde je bio uposlen kao muzičar, posvedočiće Stole, vlasnik kafane „Plava zvezda“, Bulevar oslobođenja 59, zatim Ilija Nikolić iz ulice Vojvode Prijezde 17, i Živojin Rtaković ulica Solunska br.2.

S obzorom da se u isto vreme sprovodila racija u Cvijićevoj ulici, kao i u Varvarinskoj ulici na Pašinom brdu, dva muzičara koja su bila nepoznata Leposavi Jovanović su upravo živela u Varvarinskoj ulici. To su bili Nikola Marinković, violinista star 35 godina i Žika koji je svirao violu, star 32 godine. Žena Nikole Marinkovića, Mira, imala je dva sina, jedan je bio uzrasta od 10 a drugi

---

111 Izjava pod upravnim brojem 205, broj predmeta: 273-536

od 6 godina. Kada je Mira Marinković 31. oktobra 1941. godine čula da su iz kafane „Plava zvezda“, priveli njenog muža u logor Topovske šupe, 1. novembra ujutru se sa svojim starijim sinom uputilu u logor Topovske šupe. Tamo su je obavestili da je njen muž iste večeri prebačen u logor Banjica i onda je otišla do logora Banjica. Taj logor je bio ograđen bodljikavom žicom i kroz koju je puštena struja radi sprečavanja bekstva talaca. Mali dečak je video kao njegovog oca Nikolu i ostale taoce penju na kamione koji su bili bez cerade. Dete se otrglo majci iz ruke i potrčalo ka ocu. Uhvatio se sa žicu i tu je nastradao od strujnog udara. Ovaj događaj je autoru teksta opisao Sreten Jovanović, muzičar koji je lično poznao violinistu Nikolu, obojica su bili članovi orkestra Sime Vasiljevića, istog onog koji je pre rata držao muzičku školu u Jatagan mali.

Fotografija br.34: Izjava Leposave Jovanović o hapšenju svog muža

Događaj i stradanje malog dečaka na žici Banjičkog logora ubrzo se širila po romskim naseljima u Beogradu. Nikola Kole Stojanović, gitarista koji je važio za jednog

od napoznatijih muzičara u Kraljevini Jugoslaviji, živeo je u Varvarinskoj ulici u kojoj su, takođe, živeli i Nikola violinista i Žika violista. On je tada napisao reči i melodiju za pesmu „E laute bašalen thaj roven“. Kole gitarista je bio očuh romske pevačice, Vere Moldvaj, koja je izvodila pesmu Phabol lampa.

Pesmu „E laute bašalen thaj roven“ je 1982. godine snimila poznata romska pevačica Vida Pavlović. Melodija je pretrpela izvesne diferencijacije u odnosu na to kako se ranije pevala, jer je muzičar Milan Vasić Mastiljavi napravio novi aranžman kako bi mogli da ga izvode i tamburaški orkerstri. U romskom narodu je ova pesma poznatija kao „Životo Rromano“, jer tako počinju prvi stihovi. Nije slučajno da naslov i početak pesme asocira na pesmu „Dukh si bari e romengi“ (Romska je tuga velika). Ovo je još jedan primer da se Romi u osudnim trenucima okreću onome što je poznato, prilagođavajući ga i smeštajući ga u novi kontekst.

Fotografija broj 33. Nikola Kole Stojanović, napisao tekst za pesmu „E laute bašalen“

Fotografija br.35: Stradali mladić prilikom pokušaja begstva iz logora Banjica, preuzeto iz privatne arhive.dr Rajka Đurića.

3. 6. Pesme o genocidu nad Romima u Banatu

Kako je već bilo reči, Jevreji i Romi iz Pančeva, Petrovgrada (današnjeg Zrenjanina), Vršca i drugih mesta u Banatu, tokom avgusta 1941. su hapšeni kao taoci za odmazdu, što je bio dogovor između Nemaca i Folksdojčera da u Banatu ne bude više Jevreja i Roma. Oni su poslani u privremene logore, a posle nekoliko dana je većina šlepovima prebačena u Beograd. Tamo su ih sačekali predstavnici Jevrejskog predsedništva, na čiju su pomoć jedino mogli da računaju ukoliko u Beogradu nisu imali neku rodbinu.

Veruje se da su baš u to vreme u Banatu nastale pesme:

Ciganska je tuga pregolema,
Ala trajin e Bačkake Roma,
Lila si ma

Romi iz Petrovgrada su bili zanatlije, kovači, kotlari, uzgajivači konja i muzičari, a bilo je i Čergara koji su se često selili. Živeli u dobrim susedskim odnosima sa Jevrejima, vlasnicima trgovcima trgovina mešovite robe i juvelirnica.

Po rečima dr Zorana Mulića, profesora na Muzičkoj akademiji u Novom Sadu¹¹², Romi i Jevreju su znali da će Nemci doći po njih. Zato su svoju imovinu i dragocenosti dali komšijama i prijateljima Srbima za koje nije bilo opasnosti da će takođe biti uhapšeni. Molili su ih da tu imovinu sačuvaju i predaju njihovim preživelim rođacima ako ih bude bilo. O tome su kasnije svedočile njihove komšije i preživeli Romi.

3. 6. 1. ANALIZA PESME „CIGANSKA JE TUGA PREGOLEMA“

Po kazivanju prof. dr Zorana Mulića, Romi i Jevreji su noć pred veliko hapšenje sedeli na železničkoj stanici, u kafani koja je kasnije dobila naziv „Lokomotiva“, i pričali o sudbini koja ih čeka. Primaš i tamburaš po imenu Janko sedeo je u jednom uglu kafane i pevao pesmu „Dukh si bari e Rromengi“. Prepevao ju je na srpski jezik, a njen naziv glasi „Ciganska je tuga pregolema“. Zadržao je originalnu romsku melodiju i zajedno je sa orkestrom to veče izveo. Drugi, treći i četvrti stih pesme u srpskoj varijanti su izvedeni kao dijalog između Roma i Jevreja, i govore o tome kako i na koji način da izbegnu masovna hapšenja i da se domognu slobode. Prvi deo prvog stiha je zadržana u originalu onako kako glasi na

---

112 Iz intervjua sa prof.dr Zoranom Milićem, razgovarali, Z. Jovanović i V. Kurtić u Novom Sadu, septembra 2024. godine.

romskom jeziku, a drugi, koji se ponavlja, prilagođen je duhu srpskog jezika.

CIGANSKA JE TUGA PREGOLEMA

Ciganska je tuga pregolema
Aj, niko ne zna što se Cigi sprema.
Aj, niko ne zna što se Cigi sprema.

Ili logor ili šuma gusta
aj, ostade im ta Čubura pusta,
Aj, ostade im ta Čubura pusta.

Sastali se Cigani i Jevreji
aj, pa divane kako da se brane.
Aj, pa divane kako da se brane.
Ustaj Cigo iz kreveta svoga
aj, ustaj Cigo iz kreveta svoga.
Ustaj Cigo, tri ti boga tvoga
Aj, ustaj Cigo, tri ti boga tvoga¹¹³.

U pesmi se pominje „Čubura pusta“ zato što je Čubura u to vreme bila najveće romsko naselje za koje su Romi iz Banata znali. Nešto kasnije je upravo sa Čubure odvedeno najviše Roma u logor Topovske šupe. Njihovo odvođenje je išlo lako jer se Trgom Oslobođenja za par minuta moglo stići od Čubure do logora Topovske šupe, isto kao i od Jatagan male. Rome su odvozili do logora u kamionima koji nisu bili pokriveni ceradama, a niko

---

113 Originalna verzija ove pesme koju izvodi tamburaški orkerstar iz Deronja korišćena je u filmu “Biće skoro propast sveta”, u režiji Aleksandra Petrovića, snimljen u Banatu 1968.godine.

od većinskog stanovništva na to nije obraćao pažnju „Čubura pusta“ u ovom slučaju može da znači i „Čubura prokleta“. Romi iz Beograda su i nakon rata ostali vezani za Čuburu, iako tamo više ne postoji romsko naselje.¹¹⁴

3. 6. 2. KONTEKST NASTANKA I ANALIZA PESME „LILA SI MA“

Po naredbi Ustaške formacije i grupe nemačke „E divizije“ u Sremu, Romi su imali zabranu kretanja i bili su obavezni da nose žute trake. Oni Romi koji su posedovali putnu ispravu kao dozvolu za kretanje, a koje su obezbeđivali od strane ustaških i nemačkih namesnika okruga, mogli su da se kreću slobodno. Uglavnom je isprava davana muzičarima, zanatlijama i radnicima koji su na njivama obrađivali zemlju za račun Nemaca i ustaša.

LILA SI MA

Milicija pherdi limuzina,
thaj phučenma da li si man lila.
Lila si man, najma e bukvetica,
thaj phangle man ande Mitrovica

Trin marenma pal jekh vov phučelma:
katar Rroma akana avesa?
Lila si man, najma e bukvetica,
thaj phangle man ande Mitrovica.

---

¹¹⁴ Romska vokalna solistkinja Ljiljana Petrović posvetila je pesmu Čuburi i nosi naslov „Čuburka“, na njenom albumu snimljenom u izdanju RTS sa orkerstrom Dragana Kneževića 1985. godine.

E phrarel mukhen man po miro
na maren man kaj dukhal man o ilo
Lila si man, najma e bukvetica.
Soste phanglen man ande Mitrovica?

IMAM DOKUMENTA

Žandarmi puna kola,
pitaju me da li ja dokumenta imam.
Dokumenta imam, ali nemam bukvcicu,
i priveli me u logor Mitrovicu.

Trojica me tuku, a jedan me pita:
Odakle ti Cigo dolaziš?
Dokumenta imam, ali nemam bukvcicu,
i priveli u logor Mitrovicu.

Ej bre braćo moja, ostavite me na miru,
nemojte me tući, jer mi je srce bolno.
Dokumenta imam, ali nemam bukvcicu.
Zašto ste me zatvorili u logor Mitrovicu?

Refren pesme glasi: „Lila si ma, najma e bukvetica, thaj tradema ande Mitrovica“. Termin „bukvetica“ je preuzet iz srpskog jezika, koji se koristio kao naziv za vojnu knjižicu koja je pred ustašama i Nemcima bila dokaz da je građanin u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji služio vojsku, a to je značilo da nije pripadao antifašističkom i komunističkom pokretu. Osobe koje su posedovale „bukvcicu“ iako su bili Roma a izjašnjavali se kao Srbi pravoslavne vere, najčešće nisu hapšeni i terani u logore. „Bukvetica“ je u romskom jeziku u vreme Drugog svetskog

rata, takođe, imala značenje koje je imao i „Ausvajz“ (nemački „ausweis“- lični dokument), odnosno potvrda o slobodi kretanja, koju su izdavale ustaške ili nemačke vlasti u zavisnosti od reona, kvarta i mesta boravka stanovništva, bez obzira na veroispovest i nacionanu pripadnost. Ovde ne možemo sa sigurnošću da utvrdimo o kakvom se dokumentu radi u pesmi.

Ovu pesmu je prepevao i snimio romski violinista Dragoljub Đorđević Šarbanac. Dugo godina pre nego što se ova numera našla na njegovoj ploči iz 1983. godine. Šarbanac je pesmu pevao na romskim veseljima širom bivše Jugoslavije, a autoru ovog teksta je jednom prilikom ispričao da je ova pesma istinita i da je nastala u mesto Laćarak kod Sremske Mitrovice. Rekao je da je od Roma iz Laćaraka prvi put čuo pesmu 1971.godine. Često ju je pevao u znak sećanja na stradale Rome u Mačvanskom i Sremskom okrugu za vreme Drugog svetskog rata.

3. 6. 3. KONTEKST NASTANKA PESME „ALA TRAJIN E BAČKAKE RROMA“

Ova pesma je nastala pred kraj Drugog svetskog rata, pre nego što su je Narodnosolobodilačka armija i saveznici probili Sremski front, odnosno između kraja 1944. i 12. aprila 1945. godine. Nakon proboja Sremskog fronta, snage Jugoslovenske armije su za nepun mesec dana oslobodile čitavu teritoriju okupirane Jugoslavije, a tada je kapitulirala nemačke „E divizija“ i zarobljen je general Aleksandar fon Ler, odgovoran za razaranje Beograda aprila 1941. godine.

Pre i tokom borbe na Sremskom frontu je romsko i srpsko stanovništvo transportovano u logor Jasenovac, zato što je nad tim teritorijama vladala ustaška formacija tada Nezavisne države Hrvatske. Stariji Romi, Romkinje i mala deca su deportovani i u logor „Stara Svilara“ u Sremskoj Mitrovici, gde su nad njima izvršavani najgнусniji zločini. Romi su ostali među poslednjim zarobljenicima u logoru, a fašisti i ustaše su prilikom povlačenja i napuštanje logora nasumično ubijali Rome i nisu ih sahranjivali, već su Romi, sami sahranjivali svoje nastradale.

Među borcima na Sremskom frontu je bilo i dosta Roma. Nastradali borci na ovom frontu u mnogim gradovima u Sremu i Mačvi imaju zajedničke grobnice, a mnogima se ne zna grob. Tako je nastala i pesma „Ala train le Bačkake Rroma“ koja govori o stradanju Roma na teritoriji Srema.

ALA TRAIN LE BAČKAKE RROMA

Ala train le Bačkake Rroma,
le Stremoske mudarde pe droma, hej!
Deta, Janko, ker i bari mîla,
ke pa čhave haj e terni rromnja!
Avel o Njamco le bare bombanca,
thaj o Ruso le bute tenkonca, hej!
Puške bašon, le čhavorra našen!
Sostar bašen? Ke zorales bašen, hej!
Avoj, Hitler, ačhol ée šerestar!
So tu kerdan amare themestar, hej?
Dem palpale mure alatja,
te praxon pen e čorre čhavorra, hej!
Avoj Hitler, puter círi kapija,
te praxon pen e čorre čhavorra, hej!

ALA ŽIVE ROMI IZ BAČKE

Ala žive Romi iz Banata,
asremački Romi na putevima pobijeni!
Ajde Janko, smiluj se
na tvoju dečicu i mladu ženicu!
Dolazi Namac sa velikim bombama
a i Rus sa tenkovima velikim, ej!
Puške se čuju, dečica beže!
Zašto li se čuju! Mnogo se puca, hej!
Ej bre Hitleru, pusto ti glava bila!
Šta učini ti od naroda nešeg, ej!?
Vrati mi nazad alatke moje
da se sirota deca sahrane, ej
Aj Hitleru, kapije tvoje otvori
da se sirota deca sahrane.

Sve analizirane pesme predstavljaju samo deo iz bogate riznice romskih narodnih pesama koje prikazuju stradanje romskog naoroda u nacističkim logorima.

Vi man sas bari familija,
Mudardasla e kali legija.¹¹⁵

IV

UTICAJ STRADANJA NA ROMSKI NAROD DANAS

Da bismo shvatili šta su nemački okupatori sa svojim satelitima i pomagačima postali, u šta su se u vreme Drugog svetskog rata pretvorili a da su pri tome, kao i mi, pripadnici ljudske rase, možemo da koristimo reči španskog filozofa Hose Ortega i Gaset (José Ortega y Gasset), po kojima čovek nije ono što već jeste, nego, ono što tek treba da postane! Pokazalo se da u njima nije bilo nimalo čovečnosti i da su čovečanstvu naneli veliko zlo.

O samom stradanju najbolje govore svedočenja preživelih. Romski narod je svoju patnju opisao u mnogim svojim narodnim pesmama. O tome kakvu traumu za Rome predstavlja Samudaripen¹¹⁶ odnosno „Porajmos”

---

115 Stihovi iz pesme „Đelem, đelem“, prevod:

I ja sam imao veliku porodicu,
ali je ubi ta crna legija.

116 U ovom tekstu korišćemo termine Samudaripen ili Porajmos, a ne reč Holokaust, kao poseban termin koji se odnosi na stradanje romskog naroda. Oba termina imaju značenje velikog uništavanja naroda. Samudaripen na srpkom jeziku ima značenje: sveuništenje, svepogubljenje, iskorenjivanje romskog naroda i uništavanje njegovog kulturnog bića.

kako se još naziva, i kako je taj period uticao na čitav romski narod u budućnosti, najbolje govori činjenica da su Romi za svoju himnu odabrali upravo stihove o stradanju.¹¹⁷

Prema nekim procenama, genocid¹¹⁸ nad Romima u Beogradu je odneo preko 12.000 žrtava. Istoričari još uvek ne mogu da utvrde tačan broj Roma koji su pogubljeni na stratištima Jajinci i Jabuka kod Pančeva.

U drugom svetskom ratu su stradali Romi, obični ljudi, kao i umetnici i intelektualci, i svi su bili deo zajednice. Mnogo njih je bilo uzor drugim članovima romske zajednice, ne samo u Beogradu već i u Srbiji i Kraljevni Jugoslavije. Svaki Rom i Romkinja danas u familiji ima nekoga ko je bio ili bila žrtva logora. O načinima na koji su ti Romi, Romkinje i deca stradali u zloglasnim logorima, ne samo u Beogradu nego u čitavoj Evropi, i detalje oko njihovog masovnog istrebljenja i pogubljena kao taoca, saznajemo u istraživanjima malog broja istoričara koji se tom temom bave. Ali lične doživljaje, emocije i psihološke procese koji su ti ljudi proživljavali možemo da vidimo u našem kulturnom nasleđu, jer su Romi te događaje opisali i interpretirali kroz pesme koje slobodno možemo kategorisati kao epske romske pesme.

Kao narod, Romi sve poseduju a ništa nemaju, zato što u romskom jeziku ne postoji glagol „imati“. Taj glagol

---

117 Koliko nam je poznato, ni u jednoj himni u bilo kom delu sveta ne postoje ovakvi stihovi, što je dokaz da je Samudaripen jedan od najstrašnijih iskustava romskog naroda.

118 Genocid (na grčkom genos, rod, narod, i latinski Accidere, ubiti) predstavlja međunarodni zločin namernog, potpunog ili delimičnog uništavanja nacionalnih, etničkih, rasnih i religioznih grupa. Spada u najtežu vrstu zločina protiv čovečanstva.

se reguliše pomoću partikula (si = da, to jest). To je jedan od razloga što Romi nemaju odnos prema materijalnim stvarima a i nemaju pretenziju da osvajaju tuđe teritorije, a takođe, nemaju u rečniku ni reč za granicu već koriste simbole kako bi se razumeli gde je granica tuđe teritorije. U romskom vakabularu ne postoje reči za: (rat, lako i teško oružje, duge cevi, topove, bombe, granate, itd.), što ukazuje na to da su Romi miroljubiv narod. Pored navedenih činjenica, Romi su bili žrtve planske odluke da se istrebi miroljubiv narod na osnovu nacionalne pripadnosti i boje kože.

Romi su građani sveta koji, u filozofskom i sociološkom smislu, smatraju da je sloboda elementarna stvar svakog čoveka na planeti i da svaki čovek mora biti slobodan, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost. U etimologiji romske sintakse je da kada se dva Roma sretnu, pri rastanku jedan drugog otpozdravljaju rečima: „Te oves sasto thaj vesto“, što u prevodu na srpski jezik znači „Da budeš zdrav i slobodan“. Ovaj pozdrav je upravo nastao zbog i u zloglasnim logorima smrti, kada su Romi, Romkinje i deca bili izgladnjivani do smrti i kada su nad njima biti izvršeni razni biološki i genetski eksperimenti. Tada su bili sasvim sigurni da nikada više neće biti slobodni, da će biti mučeni i pogubljeni na najgnusniji način koji razuman svet ne može da razume.

Romi su – Super Narod – koji nema svoju zemlju, a živi u svim zemljama sveta; nema svoju muziku, a svira sve muzike sveta, ima svoj jezik, a govori sve jezike sveta; nema svoju religiju, a prihvata sve religije sveta – i niko se ne oseća uskraćenim ni ugroženim od strane Roma.

V

PARTITURE I TEKST PESAMA

t

E lauten bašalen thaj roven DIE GEIGEN SPILEN

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

♩ = 100 [7] 8 Solo *mp* 4

Ži - vo - to - ro - ma - no

p 4

per-do - per-do - ja - sten - ca I me sem -

taj - di - klem taj di - klem - - - - - asun - dem

10 44

A

Solo

Jek čav - ro - ro - ni džan - gla taj e - ži - ca - as - tar -
Sav si Ro - ma - mu - či - me mu - či - me - mu - dar -

Solo

da - pe - lo Dev - la - po va - sto - ro kaj a - či - lo -
- de - e la - u - ten - kor - ko - re ba - ša - len -

[1] *p*

mu - dar - do e la - la - u - ten - kor - ko -
taj - ro - ven

[2] *rit.* - - - - - *ppp*

re ba - ša - len - taj - ro - ven

Sopran
Alt

Phabol lampa - Gori lampa

DIE LAMPE BRENT

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

Adagio $\text{♩} = 70$

1 **8** **A** Solo *p dolce*
Pa-bol lam pa Pa-bol lam pa Ga-ja pa-bol I... mor. di

13 Solo
Tru jal la - te tru jal la - te A - men be-šas kor... ko - re
A - men be-šas kor... ko - re

17 **B**
Ro-vas dev-la... ro-vas... Naj a-men... ko - nik kaj... te... džas

21
Ro-vas dev-la... ro-vas... Naj a-men... ko - nik kaj... te... džas
Ro-vas dev-la... ro-vas... Naj a-men... ko - nik kaj... te... džas

25 **C** **4** **D** **4** *Deca ff*
Gan-ci wel-ten! Gan-ci wel-ten!

37 **3** **12** **E** Solo *p dolce*
Pa - bol lam pa Pa - bol lam pa

51
Čo-re pra - la a - ci - lam Bi Bah ta - le bi Bah ta - le

Tenor

Lila sima

ICH HABE DIE DOKUMENTE

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

A Solo mp

$\text{♩} = 96$ 1 23

Mi - li-ci-ja — per-di li-mu zi —

27

na — tai pu-čel-ma — da-li si ma li — la —

B mf

33

Li-la si-ma — naj-ma e bu-kvi - ca — sos - te — pan-den-ma an de Mi-tro-vi-ca —

38

Li-la si - ma — naj - ma e bu-kvi -

42

- ca — sos - te — pan-den - ma an de Mi-tro-vi - ca —

C $Adagio$ mp

46 5

Duj - ma-ren-ma — pal-tri-to pul čel-ma —

56 2

ka-lar Ro-ma — a-ka na - ve - sa —

IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa

Arhiv Jugoslavije

Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora
i njihovih pomagača

Istorijski arhiv Beograd

Uprava grada Beograda

Opština grada Beograda

Narodni reoni (INOO)

Udruženja fijakerista, kočijaša i rabadžija u Beogradu

Kartoteka Sajmište

Vojni sudovi

Vojni arhiv Republike Srbije

Nedićeva arhiva

Nemačka arhiva

Vojni sudovi

Objavljena građa

Nemačka obaveštajna služba, tom IV

Nemačka obaveštajna služba, tom VIII

Zbornik NOR, tom I, knj. 1

Zbornik NOR, tom I, knj. 2

Zbornik NOR, tom I, knj. 3

Zbornik NOR, tom I, knj. 21

Zbornik NOR, tom XII, knj. 1

Zbornik NOR, tom XIV, knj. 3

Bibliografija

DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *Ašunen Romalen! Slušajte ljudi!*, Rominterpress, Beograd, 1996.

DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*, Rominterpress, Beograd, 2009.

JAŠA ALMULI, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

JOVAN BAJFORD (JOVAN BYFORD), *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.

SIMA BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.

EGON BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.

CHRISTIAN BERNADAC *Zaboravljeni holokaust. Pokolj Cigana*, Globus, Zagreb, 1981.

RADOMIR BOGDANOVIĆ, ĐORĐE O. PILJEVIĆ (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*, I-II, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 1984.

MILAN BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava u 1941- 1944*, knj. 1, Sloboda, Beograd, 1979.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Poruke streljanog grada*, Spomen park-Kultura, Kragujevac, 1966.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Specijalna policija u Beogradu*, Srpska školska knjiga, Beograd, 2003.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Uprava i Upravnici grada Beograda: (1839-1944)*, Prosveta, Beograd, 2010.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012.

- KRISTOFER BRAUNING (CHRISTOPHER BROWNING), *Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu, studija slučaja*, u Zbornik Jevrejskog istorijskog Muzeja, br. 6/1992.
- MLADENKO COLIĆ, *Rad i rezultati komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji 1941-1945. godine*, u *Istinom protiv revizije NOB u Jugoslaviji 1941-1945*, Društvo za istinu o NOB, Beograd, 2009.
- JOVAN ČULIBRK, *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, Institut za teološka istraživanja, Beograd, 2011.
- FERDO ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.
- DIMITRIJE ĐULIĆ, MIODRAG MILAČIĆ, *Na Moravi Čuprija*, opštinski odbor SUBNOR, Čuprija, 1977.
- RAJKO ĐURIĆ, ANTUN MILETIĆ, *Istorija Holokausta Roma*, Politika AD, Beograd, 2008.
- STANOJE FILIPOVIĆ, *Logori u Šapcu*, Dnevnik, Novi Sad, 1967.
- ALEKSANDAR GAON (ur.), *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*, vol. 3, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2005.
- VENCESLAV GLIŠIĆ, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941- 1944*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1970.
- VENCESLAV GLIŠIĆ (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji*, knj. 1, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1984.
- ĐOKICA JOVANOVIĆ, *...čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata*, u SULEJMAN BOSTO, TIHOMIR CIPEK I OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ (prir.), *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.
- MILAN KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

- MUHAREM KRESO, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.
- FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb, 1986.
- DANIJELA JOVANOVIĆ, *Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941-1942*, Balkanski književni glasnik, 5/2006.
- NARCISA LENGEL–KRIZMAN, *Prilog proučavanju terora u takozvanoj NDH: sudbina Roma 1941-1945. godine*, u časopis za suvremenu povijest, br 1/1986.
- NARCISA LENGEL KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- ZDENKO LEVENTAL (prir.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.
- ĐORĐE LOPIČIĆ, *Nemački ratni zločini 1941-1945. Presude Jugoslovenskih vojnih sudova*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2009.
- VALTER MANOŠEK, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politikai uništavanje Jevreja 1941-1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007.
- NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.- 1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac, fotomonografi ja* (Jasenovac, fotomonografija), Spomen područje Jasenovac, Jasenovac- Zagreb, 2008.
- IVAN MATOVIĆ (ur.), *Zločini Četničkog pokreta u Srbiji 1941-1945*, Zbornik radova sa okruglog stola održanog 25. septembra 2012, SUBNOR Srbije, Beograd, 2012.
- EVICA MICKOVIĆ, MILENA RADOJČIĆ (prir.), *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944*, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 2009.

MILICA MIHAJLOVIĆ (prir.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2006.

ANTUN MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, tom. I i II (1986), tom. III (1987), tom. IV (2007), Narodna knjiga- Gambit, Beograd-Jagodina.

MIROSLAV MILOVANOVIĆ, *Nemački logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI-opštinski odbor SUBNOR Niš-Narodna knjiga, Beograd, 1983.

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941- 1944*, Helšinski odbor za ljudska prava, Beograd, 2006.

DOJČILO MITROVIĆ, *Zapadna Srbija 1941*, Nolit, Beograd, 1975.

VIKTOR NOVAK, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.

DRAGOSLAV PARMAKOVIC, *Mačvanski (Podrinjski) narodnooslobodilački partizanski odred, 1941-1944*, Fond narodnooslobodilačke borbe Podrinja, Šabac, 1973.

BRANKO PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.

MILOVAN PISARRI, *La Shoah in Serbia e Macedonia*, u LAURA BRAZZO, MICHELE SARFATTI (prir.), *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo: una storia da ricostruire*, Giuntina, Firenze, 2010.

RENA RÄDLE, MILOVAN PISARRI (prir.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-1944. Priručnik za čitanje grada*, Milan Radanović, Beograd, 2012.

HRANISLAV RAKIĆ, *Teror i zločini okupatora i domaćih izdajnika u Leskovačkom i Vranjskom kraju 1941-1944*, Narodni Muzej Leskovac i međuopštinski odbor SUBNOR-a Južnomoravskog regiona, Leskovac, 1986.

JAŠA ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980.

JOŽO TOMAŠEVIĆ, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Liber, Zagreb, 1979.

JOVANKA VESELINOVIĆ, *Spisak Jevreja I supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada Beograda prijave o imovini*, u Zbornik. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, br. 6/1992.

ĐURO ZATEZALO, *Jadovno – system ustaških logora*, Muzej Žrtava Genocida, Beograd, 2007.

MIODRAG ZEČEVIĆ (prir.), *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd, 2001.

NENAD ŽARKOVIĆ, *Prolazni logor Topovske šupe*, u Nasleđe, br. 10/2009.

Novine

Narodne novine NDH

Novo Vreme

Policijski glasnik

Romano lil

Opštinske novine grada Beograda

SADRŽAJ

Reč urednice	5
I ŽIVOT BEOGRADSKIH ROMA	
OD 1919. DO 1941.	9
Kult Tetkice Bibije i memorijalni prostor Roma u Beogradu	13
Poznati Romi i Romkinje iz međuratnog perioda u Beogradu	18
Nastanak i nestanak naselja Jatagan-mala	29
II POČETAK RATA I ŽIVOT ROMA U NASELJIMA I LOGORIMA U BEOGRADU	42
2.1. Prva hapšenja Roma i privođenje u logor Banjica	52
2.2. Veliko hapšenje Roma u Jatagan-mali i odvođenje u logor Topovske šupe	55
2.3. Hapšenja romskih žena i dece i odvođenje u logor Staro sajmište	68
III PESME O STRADANJU ROMSKOG NARODA U NACISTIČKIM ZLOČINIMA TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA	76
3.1. Ključni elementi pesama i njihova značenja u romskoj tradiciji	76
3.2. Đurđevdanski susreti i upotreba vatre i lampe	81
3.3. Pesma „Dukh si bari e Rromengi“	87
3.4. Kontekst nastanka i analiza pesme “Phabol lampa”	93
3.4.1. Verzija iz Niša	93
3.4.2. Verzija iz Beograda	104

3.5. Kontekst nastanka i analiza pesme „E laute bašalen“	113
3.6. Pesme o genocidu nad Romima u Banatu	119
3.6.1. Analiza pesme „Ciganska je tuga pregolema“	120
3.6.2. Konstekst nastanka i analiza pesme „Lila si ma“	122
3.6.3. Konstekst nastanka pesme „Ala trajin e Bačkake Rroma“	125
IV UTICAJ STRADANJA NA ROMSKI NAROD DANAS	128
V PARTITURE I TEKST PESAMA	131
Izvori i literatura	134

